

hlava třetí

LÉTA 1867–1918

I. RAKOUSKO-UHERSKÉ VYROVNÁNÍ

I/1 Státoprávní uspořádání po roce 1866

V bezpočtu oslavných článků či básní, spojených s jakýmkoli jubileem vlády císaře Františka Josefa I., se můžeme vždy dočíst, že právě za panování tohoto císaře prožíval český národ svůj *zlatý věk*. To, co dříve diktovala možná servilita, se nám může zdát dnes dost oprávněné. Tehdy byly položeny základy našeho současného technického a hospodářského rozvoje; česká kultura, zvláště hudební a výtvarná, dosáhla prvních mezinárodních úspěchů, s potížemi, nicméně přece se v celém školství i ve vědě prosadila čeština jako plnoprávný jazyk. Řadový občan požíval takových práv jako nikdy předtím a – nutno říci – ani za posledních 50 let v našem století. Technický, hospodářský i kulturní rozmach, umožňující reálný vzestup české společnosti a její sociální a politickou diferenciaci, je faktem, o němž se nedá pochybovat, a habsburská říše mu také nekladla žádné závažné překážky. Takový vývoj nebyl ovšem ničím neobvyklým, procházely jím ve větší či menší míře všechny evropské společnosti. Za jeden z nejdůležitějších předpokladů můžeme považovat především dlouhé období míru na kontinentě (nepočítáme-li srážky a válečná tažení v koloniích) a trvajících **stabilitu mezinárodních vztahů**. Obdobná vnitřní stabilita celé monarchie byla na dlouhou dobu zjednána rakousko-uherským vyrovnáním.

Po porážce u Hradce Králové v létě 1866 bylo jasné, že dosavadní víceméně centralistické uspořádání státu, balancujícího navíc mezi absolutismem a konstitucionalismem, se už nedá udržet. Se svými požadavky na přestavbu říše se jako vždy nejdůrazněji přihlásili Maďaři. Po delších jednáních byly jejich požadavky přijaty. Říše se rozdělila na dvě části: v neuherských zemích (v *Předlitavsku*, čili *Cislajtánii*, jak se neoficiálně toto území nazývalo, protože část hranice procházela říčkou Litavou) zůstal zachován rozhodující vliv Vídně a německých vládnoucích vrstev, v Uhrách (*Zalíťavsku*, *Translajtánii*) se do stejného postavení dostaly špičky maďarské společnosti. Obě části říše měla nadále spojovat osoba panovníka a společná ministerstva války, obrany, financí a zahraničních věcí. **Rakousko-uherské vyrovnání** lze považovat za pokračování určité centralistické

politiky jinými prostředky, v jiných podmínkách, se dvěma hlavními subjekty rozhodování místo jednoho – ne náhodou se o něm mluvilo jako o *zdvojeném centralismu*. Nešlo ovšem o absolutní centralismus – pravomoc zemských sněmů nebyla nikdy zcela anulována, o řadě důležitých otázek mohly rozhodovat dále samosprávné orgány.

I/2 *Prosincová ústava roku 1867*

Státoprávní přestavbu říše spojovali představitelé německé buržoazie, jejíž vliv neustále sílil, s důkladnou úpravou vnitřních poměrů. Zřetelně dávali najevo, že se již nehodlají spokojit s polovičitými demokratizačními opatřeními; žádali, aby byl jednou provždy potvrzen charakter monarchie jako **parlamentního státu**, v němž by platila základní občanská práva. Těmto snahám byl císař nucen vyjít vstříc a v roce 1867 svolal říšskou radu, která přijala rozsáhlý celek zákonů, jimž se podle doby vzniku nejdůležitějších z nich říká **prosincová ústava**. *Říšská rada*, dříve poradní orgán, se tedy stala skutečným představitelem zákonodárné moci, stala se parlamentem. Schvalovala zákony (její poslanci měli právo zákonodárné iniciativy), povolovala počet branců i daně a sledovala činnost ministrů, kteří jí byli odpovědní. Další zákony zaručovaly rovnost před zákonem, nedotknutelnost majetku, volnost pohybu a další občanská práva a svobody – shromažďování, slova, svědomí, vyznání, vědeckého bádání atd. Vedle toho byla vyhlášena nezávislost soudců a zřízen **říšský soud**, na nějž se měli občané obracet právě se stížnostmi na porušování občanských práv. Důležitým doplňkem těchto demokratických ustanovení byly svobodomyšlné školské zákony, jimiž se zaváděla **povinná osmiletá školní docházka** a rušil církevní dohled nad školami. Německá národnost byla sice zvýhodněna ustanoveními volebních pořádků (*volební geometrií*), její nadvláda však vyplývala z kulturní i hospodářské převahy a nebyla zákonně definována. Němčina také nebyla nikdy vyhlášena oficiálně státním jazykem, i když toto privilegium ve skutečnosti víceméně požívala.

Všechny prvky absolutistického systému odstraněny nebyly. Panovník zůstal *„posvátným, nedotknutelným a nikomu neodpovědným“*; v době, kdy nezasedala říšská rada, mohl vydávat prozatímní nařízení, a tak ji vlastně nahrazovat. Z titulu vrchního vojenského pána se odvozovala jeho pravomoc nad řízením armády a stejné postavení podržel i v oblasti zahraniční politiky. Připočteme-li k těmto právům ještě ohromnou formální i neformální autoritu, již se zejména v závěru své vlády těšil, jakož i snahu zůstat za všech okolností *prvním úředníkem státu*, který nepřestával považovat za instituci svěřenou mu vyšší mocí, uvědomíme si teprve, jak velká moc se v jeho rukou koncentrovala. Císař mnohokrát zaštitil nedemokratické postupy, ale jeho působení mělo vcelku integrující a zklidňující ráz.

Rozvoj demokracie byl především limitován tím, že do roku 1897 neplatilo **všeobecné** a do roku 1907 ani **rovné hlasovací právo**. Právo volit a být volen záviselo na výši majetku, respektive výši daní a sociálním postavení. Voliči (tedy muži, protože ženy byly z hlasování vždy vyloučeny) byli rozděleni do čtyř skupin — *kurií*. Nejvýhodnější (s ohledem na poměr mezi počtem voličů a volených zástupců) bylo postavení velkostatkářů, potom kurie obchodních a živnostenských komor, tedy podnikatelských organizací, a dále kurie měst a kurie venkovských obcí. V roce 1897 byla Badeniho volební reformou přidána další, všeobecná kurie, v níž mohli hlasovat úplně všichni — včetně těch, kteří už volili ve svých předchozích čtyřech kuriích. Ve volbách do říšské rady 1907 byl kuriový systém zrušen, pro volby do zemských sněmů však platil nadále. Nerovnost v hlasovacím právu z pochopitelných důvodů kritizovali vždy představitelé drobného měšťanstva a sociálně méně vyspělých národů, kteří chtěli nedostatek hospodářské síly nahradit počtem. Nesmiřitelný boj jí vyhlásily především dělnické socialistické organizace, které volební reformy hlavně prosazovaly.

II. NOVÉ MYŠLENKOVÉ PROUDY A JEJICH NOSITELÉ

II/1 Liberalismus

Vyhradit rozhodování o věcech veřejného zájmu jen těm, kteří k tomu byli kvalifikováni svým solidním sociálním postavením a vzděláním, a proto se nedali snadno ovlivnit, a přiznat větší váhu hlasům těch, kteří pro stát znamenali svými daněmi významnější přínos, odpovídalo dokonale názorům bohatého a vzdělaného měšťanstva, shrnovaným pod pojmem **liberalismus**. Jak napovídá již název, odvozený od latinského slova *libertas* = *svoboda*, stavěl tento myšlenkový směr a světový názor především na představě, že každý člověk má být svobodný. Protože nezávislost politická je iluzorní bez nezávislosti ekonomické, nemá nikomu být upírána možnost si samostatně vydělávat, **podnikat**. Ve své činnosti se měl každý člověk řídit jen svým rozumem, vyhledávat vlastní prospěch, na nikoho nespolehat a nepodléhat žádné autoritě více, než bylo z hlediska zabezpečení vývoje celé společnosti nezbytné. **Funkce státu** se měla omezit jen na prosazování „*pravidel hry*“ a provozování nezbytných servisních služeb; často se o něm hovořilo jako o „*nočním hlídači*“. Liberalismus často pochyboval o náboženství, které se mu zdálo neslučitelné se svrchovaností lidského rozumu, a útočil na církev, jíž upíral právo na dohled nad kulturním a morálním stavem společnosti. Naopak byl nadšen vědou a technikou, v nichž spatřoval garanci neustálého pokroku.

Liberalismus se v Rakousku neprojevoval pochopitelně v krystalicky čisté podobě a jeho tábor nebyl jednotný. Působil především jako obecný

Sociální hnutí, karikatura Mikoláše Alše

myšlenkový proud, který neobyčejně výrazně ovlivnil rakouské **duchovní klima**. Jeho zásady vyznávalo mnoho intelektuálů a prakticky se podle nich chovali všichni podnikatelé. Odvolávala se na ně i celá řada politiků, nejvýznamnější z nich (například Ignác Plener) se stali architekty moderní podoby Rakouska po vyrovnání. **Německé měšťanstvo** si bylo jisto převahou své kultury a nezastupitelností své řeči; skutečnost, že jiné národy lpějí na své (objektivně méně vyspělé) kultuře, ho naplňovalo v lepším případě údivem, v horším rozhořčením. Jeho postoj k druhým národům se proto vyznačoval buď lhostejností (která ovšem skrývala vědomí automatické nadřazenosti) nebo snahou přibrzdit jejich rozvoj administrativními prostředky (což signalizovalo rostoucí obavy). Takové chování — samozřejmě spolu s celkovou ekonomickou a politickou slabostí — přispívalo k tomu, že buržoazie ostatních národů hledala své spojence především mimo měšťanský tábor, v šlechtě, církvi. Tato skutečnost německé a neněmecké liberály opětně odcizovala.

II/2 *Socialismus a marxismus*

Alternativní koncepci ke kapitalistickému vývoji se pokusil nabídnout **socialismus**. Jeho nejvlivnější proud, ztělesněný nejen v sociálně demokratických stranách a jejich volebních úspěších, ale také v silném vlivu na každodenní život značné části dělnictva, vycházel z myšlenek Karla Marxe a Bedřicha Engelse (*marxismu*). Marx a Engels vystupovali jako neúprosní materialisté a podobně jako tvůrci jiných myšlenkových systémů, navazujících na osvícenství, velebili vědu a pokrok. Uvědomovali si však rozpory, které tento pokrok přináší, i utrpení, které v podobě buď nezaměstnanosti nebo naopak rychlého pracovního opotřebení působí. Protože věřili, že vývoj má **zákonitý ráz**, snažili se odhalit jeho mechanismus a nalézt cestu k lepšímu, spravedlivějšímu společenskému řádu budoucnosti. Byli přesvědčeni o tom, že způsob, jakým společnost vyrábí to, co potřebuje k svému životu, určuje i všechny další stránky její existence, zejména sociální uspořádání. K výrobě je zapotřebí především **výrobních prostředků** (továrny, pozemky, stroje). Vlastní je pouze malá skupina lidí, která pak může zaměstnávat druhou, větší část obyvatelstva. Ta musí, aby se vůbec uživila, nabízenou práci přijmout. Vztahy nadřazenosti a podřízenosti mezi těmito skupinami (*třídami*) se potom přenáší i do oblasti rozdělování a dalších sfér života společnosti, vedou k neustálému, více či méně otevřenému boji — **třídnímu boji**, který naplňuje celé dosud známé dějiny. Tento proces dostoupil svého vrcholu právě v období kapitalistické společnosti. Dělnická třída, ať jakkoli vykořisťovaná a utlačovaná, mohla svou ekonomickou závislost nahrazovat početností, organizovaností, koncentrovaností, homogenností. Stejně zájmy měly spojit všechny dělníky, všechny zaměstnance bez

ohledu na státní hranice a národnostní rozdíly. Dělnická třída měla provést revoluci, dobýt politickou moc, díky tomu **zrušit soukromé vlastnictví** výrobních prostředků. Ty by přešly do majetku celé společnosti, která by pak mohla rozhodovat o sobě jako celek. Tím by byly zajištěny předpoklady pro pozvolné odstraňování antagonismů mezi lidmi, pro harmonický rozvoj každého jednotlivce a nastal by blažený věk lidstva.

Marxismus je učení **mnohovrstevné**, v němž se kříží precizní vědecké analýzy, ideologické konstrukce i utopické vize znovuvybudovaného ráje. Snad právě proto se dalo různě upravovat, zjednodušovat, šířit a propagovat, snad právě proto tolik fascinovalo. Zdálo se, že dokáže vše vysvětlit bez zbytku, dávalo neotřesitelné jistoty a ještě kromě vysvětlení daného stavu poskytovalo i návod na jeho změnu. Dnes již není sporu o tom, že v mnoha směrech se klasici marxismu mýlili, například jejich odhad životnosti kapitalistického výrobního způsobu a možností tržní ekonomiky byl naprosto špatný. Celospolečenské vlastnictví všech zdrojů obživy podvazuje jakoukoli svobodu a dává rozhodování nikoli do rukou všech, ale jen byrokratické elitě. Společnost ovládaná socialismem se objektivně vrací ke společnosti předkapitalistické. Zastánci socialismu spatřovali příčinu sociální nespravedlnosti v odcizení výrobců od výrobních prostředků (v průběhu 19. století skutečně drobných výrobců ubývalo). Avšak sám Marx si na sklonku života uvědomoval, že v automatizovaných průmyslových provozech převáží problém odcizení od živé práce.

Sociálně demokratické strany v Rakousku (jako ostatně na celém světě) marxismus přijaly. Po kratším váhání odmítly i pokusy o jeho nezastřenou revizi, podniknutou německým teoretikem Eduardem Bernsteinem, který Marxovy ideály považoval za neuskutečnitelné a o to více si cenil postupných existenčních zlepšení a jistoty, jakou každému individu dává mohutné hnutí. Ve skutečnosti ale tyto strany obsah Marxových myšlenek přizpůsobovaly své politické, spíše reformní než revoluční praxi. V rakouské a později i osamostatněné české **sociální demokracii** se prosadila základní představa Viktora Adlera, hlavního reprezentanta rakouského socialismu, podle níž není úkolem sociální demokracie připravit revoluci, nýbrž jen podmínky pro ni. Strana měla zorganizovat, stmelit proletariát, vdechnout mu vědomí společných cílů a usilovat o zlepšení jeho životního standardu. S tím také souviselo formování samostatné proletářské kultury, která se měla postavit do opozice vůči kultuře buržoazní a zvítězit. Podobně měl socialismus získávat půdu i v jiných oblastech společenského života a buržoazii nakonec z rozhodujících pozic vytlačit. V takovém okamžiku by bylo dělnictvo také natolik vyspělé, že by s klidem mohlo převzít za celou společnost odpovědnost. Místo blízke a malebné revoluce s barikádami a nezměrným hrdinstvím se tak nabízela perspektiva **dlouhodobého procesu**, který vyžadoval především vytrvalost a práci. Revoluce jako taková se ješ-

tě nevyučovala, její kontury se však rozplynuly, její uskutečnění odsunulo na neurčito a volný prostor zaplnila praktická **reformní politika**. Místo alternativy vývoje tak sociální demokracie připravovalo spíše jeho variantu. I když usilovala o samostatnost dělnictva v každém ohledu, pracovala ve skutečnosti na jeho integraci do celé společnosti.

II/3 *Politický katolicismus a konec „krásné epochy“*

Ačkoliv liberalismus a socialismus představovaly hlavní myšlenkové proudy 2. poloviny 19. století, neomezoval se duchovní život jen na ně. Svou důležitost neztrácel a ke konci století naopak spíše zvyšoval **katolicismus**, chápaný zde především nikoli jako náboženství, nýbrž jako světový názor. Katolictví zajisté upevňovalo společnost a stát, některé jeho směry, zejména v alpských zemích, se však dokázaly velice ostře postavit proti liberalismu, jemuž vytýkaly neschopnost vnímat sociální skutečnosti a reagovat na ně. Pokud tato kritika vycházela ještě z pozic starého pořádku a síly, které ji podporovaly, byly nečetné a spoléhaly především na své privilegované postavení a pozemkový majetek, šlo o kritiku leckdy přesnou, ale neúčinnou. Situace se změnila, když se o tuto ideologii začaly ve větším měřítku zajímat širší vrstvy, složené z malých živnostníků, úředníků či sedláků, které se cítily ohroženy kapitalismem i marxistickým socialismem a které hledaly jinou, třetí cestu, již nazvaly **křesťanským socialismem**. Jejich představy se rovněž obracely do minulosti, metody politického boje však byly neobyčejně současné, dravé a účinné. K mobilizaci mas použili křesťanství sociálové obraz nepřítel, na nějž přenesli znaky vydrážděného kapitalisty i intrikánského socialisty a ještě je posílili rasově motivovaným odporem — jejich politickou zbraní se tak stal i **antisemitismus**. Politické katolictví se v českých zemích uplatnilo ve větším měřítku jen na Moravě, v Čechách, ač mu silné propagační prostředky nescházely, zůstávalo na okraji politického života. Na okamžik se zdálo, že se alespoň v 90. letech sblíží moderní katoličtí spisovatelé (*katolická moderna*) se svými obdobně laděnými druhy, ale tyto kontakty měly jen dočasný charakter.

Duchovní klima se na konci 19. století výrazně změnilo. Objevovaly se obavy z národnostních a sociálních konfliktů, představa, že rozvoj vědy a výroby vyřeší všechny problémy, se nenaplnovala a původní optimismus slábl. Místo něho se šířila nejistota, zostřovaná i posledními vědeckými objevy, zpochybňujícími dosavadní obraz světa a možnosti jeho poznání. Mezi prvními, kdo na tyto skutečnosti upozornil, byl vynikající fyzik Ernst Mach, žijící v Praze a přednášející na zdejší německé univerzitě. Nejpřesvědčivěji je shrnula Einsteinova **teorie relativity**, jejíž první verze pochází už z roku 1905. Dalším mužem, který podryl tradiční jednoznač-

né vidění světa, byl Sigmund Freud, vídeňský lékař, zakladatel **psychoanalýzy**. Podle jeho teorie, formulované při studiu hysterie a neuróz, je racionalita jen tenká skořápka, obalující nitro člověka, v němž zápolí nevědomé a podvědomé síly, skládající se z nejelementárnějších pudů a ovlivňované pradávými zážitky. V části beletrie a publicistiky se vytvářela představa, že Vídeň a celé Rakousko je blažená, bezstarostná země Fajá-ků, kde život připomíná svou lehkostí operetu a plyne v rytmu valčků. Ale nebylo tomu tak. V Rakousku žilo mnoho odpovědných lidí, kteří si uvědomovali závažnost situace a navrhovali řešení některých problémů. Šlo o řešení jak rozumná, tak utopická. Jen jeden projekt, jistě nejrozumnější i nejutopičtější, přežil do našich dnů. Je to **pacifismus**, jehož snad největší propagátorka, Bertha von Suttner, rodem Kinská, pocházela ze země, která mezi prvními pocítila tíži světové války.

II/4 *Tomáš Garrigue Masaryk*

Mezi významné myslitele, toužící po výrazných společenských opravách, patří bezesporu Tomáš Garrigue Masaryk, který také z novodobých představitelů českého národa nejspíše překročil hranice své doby a země. Přišel na nově se organizující pražskou českou univerzitu jako profesor sociologie a filozofie, neměl však ambice typického vědce a nešlo mu o filozofii jako o knižní učenost. Svou orientaci naznačil prvním, habilitačním spisem, který je věnován fenoménu sebevraždy. Na základě zkoumání tak extrémní situace chtěl pochopit podstatu lidského života i své doby, kterou charakterizuje právě skutečnost, že dobrovolnou smrt podstupuje stále více lidí. Pochopil, že krize, kterou společnost prochází, je způsobena **ztrátou smyslu života**, který dříve poskytovalo náboženství, nedostatkem vnitřní opravdovosti, autentičnosti. Slabiny podobného rázu jako povrchnost, neupřímnost zjišťoval i v českém národě a české politice a v řadě spisů (např. *Česká otázka, Naše nynější krize*) vyložil, jak by si představoval jejich odstranění. Domníval se, že celý politický a veřejný život se musí pronikavě změnit. Proti líbivým frázím stavěl neustálou, **drobnou práci**, usilující o zvyšování vzdělanosti a celkové úrovně národa. Tento postup odpovídal podle něho nejlépe českým tradicím, vycházejícím z odkazu české reformace a zosobňujícím ideály humanity, i současně situaci národa, žijícího ve středu klidného, spořádaného Rakouska. Odmítal odvolávání se na starou slávu, v němž si tak libovali čeští žurnalisté i politici, zapomínající na řešení aktuálních problémů. Pro tato stanoviska se vžil název **realismus**. Masaryk je nezastával sám, na jejich formulaci se podíleli ještě Josef Kaizl a Karel Kramář, kteří jejich podstatu prosazovali i nezávisle na Masarykovi.

Masarykův program byl promyšlený a měl své opodstatnění; jeho pů-

vodce sám však v praktické politice příliš velké úspěchy neměl. Jeho vliv měl převážně morální a obecně kulturní ráz. Poprvé na sebe upozornil v roce 1886, kdy společně se svými druhy zpochybnil pravost údajně starobyklých českých literárních památek – *Rukopisů zelenohorského a královédvorského*. V bouřlivé polemice, kdy se proti nim postavila takřka celá česká společnost, která právě prožívala proces dotváření emancipovaného národního vědomí, však Masaryk a jeho přátelé neustoupili. Trvali na právu svobodné vědecké kritiky i na zásadě, že pro národ musí mít vyšší cenu pravda, byť jakkoli nepříjemná, než prospěch, plynoucí z vědomého klamu. Svou neohroženost Masaryk dokázal i v době **hilsneriády**, procesu s židovským mladíkem Leopoldem Hilsnerem, obžalovaným z vraždy křesťanské dívky, záměrně vydávané za vraždu rituální. Masaryk opět proti mínění většiny rozplameňované nacionalistickou českou žurnalistikou bránil právo obžalovaného na spravedlivý soud a bojoval proti tomu, aby byl tento tragický případ využíván k šíření antisemitských nálad. T. G. Masaryk patřil již před válkou k dominantním postavám české společnosti. Jeho přátelé, kteří mu v roce 1910 gratulovali k šedesátinám, ovšem nevěděli, jak se mylí, když se domnívali, že jeho dílo je v podstatě uzavřeno.

III.

ČESKÁ POLITIKA

III/1 *Od vyrovnání s Uhry k nezdařenému vyrovnání s Čechy*

Korektní chování pruských okupačních orgánů roku 1866 český národ oceňoval, to však nemohlo nic změnit na jeho zásadní **prorakouské orientaci**. Věřil, že věrnost, kterou trůnu opětně osvědčil, nezůstane bez odměny; císař pochopí a uzná naléhavost českých požadavků i prospěch, který by z větší decentralizace mohl vzejít pro celé mocnářství. Česká společnost však byla příliš slabá, než aby s ohledem na ni mohl František Josef nedbat přání německé a maďarské politické reprezentace. Roztrpčení z dualistické úpravy říše, která uznala historická práva uherského království, nikoli však Koruny české, vedlo představitele českého národa k řadě **protestních akcí**. Ještě v roce 1867 odcestovalo několik českých politiků (mimo jiné František Palacký, jeho zet' František Ladislav Rieger, pozdější hlavní vůdce české politiky, a jejich spolupracovník a pozdější radikální oponent Julius Grégr) do Moskvy, aby se tam demonstrativně zúčastnili národopisné výstavy a byli přijati dokonce samým carem. „*Pouť Čechů do Moskvy*“, jak je tato akce nazývána, nepřinesla žádný politický efekt, naopak jen zvýšila podezření z nekritického rusofilství, z něhož liberální a demokratická Evropa Čechy podezřívala (pokud je ovšem brala vůbec na vědomí), na druhé straně však představovala vlastně jeden

z prvních pokusů proniknout za hranice rakouského státu a uvědomit o své existenci světovou veřejnost. Stejný význam (i výsledek) měla rovněž Riegrova snaha informovat o vnitřních poměrech Rakouska-Uherska i důležitosti českého národa francouzského císaře Napoleona III.

Na své tradice a historická práva otevřeně upozornil český národ masovou účastí na demonstracích u příležitosti převezení českých korunovačnických klenotů z Vídně do Prahy (1867) či položení základního kamene ke stavbě *Národního divadla* (1868). Mnoho dalších, i desetitisícových manifestací, které se svým pojmenováním **tábory lidu** přímo hlásily k české husitské a revoluční minulosti a které se konaly na horách a místech dějinně spjatých s českou státností (Říp, Vítkov, Blaník) požadovaly uznání práv Koruny české. Jakkoli jejich konání usnadnila uvolněná atmosféra liberálního Rakouska, zračí se v nich především rostoucí sebevědomí českého národa, který právě zažíval první hospodářské úspěchy a který – s výjimkou Českých Budějovic – ovládl vlastně všechna vnitrozemská města Čech. Váha českého odporu vůči současnému státnímu uspořádání byla umocněna tím, že do konfliktu s vládou německých liberálů se dostávali i představitelé dalších národů. Řízením státu byl pověřen nový kabinet hraběte K. S. Hohenwartha, který konzervativní ladění v bezprostředně politické oblasti vyvažoval větším důrazem na pochopení sociálních a hlavně národnostních problémů. Mezi vládou a představiteli českého měšťanstva (F.L. Rieger) i české šlechty (Jindřich J. Clam-Martinič) byla navázána intenzivní jednání, která se těšila podpoře samotného panovníka. Císař si přál uklidnění českých zemí, protože nevyklučoval nový konflikt s Pruskem, a již dříve vyhlásil, že se dá korunovat českým králem.

Jednání vyústila na podzim 1871 ve *fundamentálních člancích*, či *fundamentálkách*, které tvořily předpoklady pro budoucí české vyrovnání. České království (Morava postupovala samostatně a Slezsko se od celé akce distancovalo) nemělo být od Rakouska odděleno tak důkladně jako Uhry. Nehledě na záležitosti, spojující celou monarchii (armáda, měna, zahraniční politika), mělo podle ustanovení fundamentálních článků dobrovolně postoupit své kompetence i v některých dalších otázkách (daňová a celní politika, správa pošt a komunikací) společným orgánům všech rakouských zemí. Ve zbývajících oblastech státní správy však měl rozhodovat sám **zemský sněm**, jehož pravomoce se výrazně zvýšily, i **zemská vláda**, jejíž zřízení se předpokládalo. Zajištění národnostního smíru měl sloužit zvláštní zákon, dělící zemi na okresy podle národnosti, a vylučující tak přímé střety – zejména konflikty o to, jakým jazykem se mají vést úřední jednání. Nad obranou jazykových a národnostních práv měly bdít ještě zvláštní orgány, působící při zemském sněmu. Fundamentálky znamenaly uznání pokroků, jichž český národ dosáhl, a pro Němce v Čechách při tom nepředstavovaly újmu. Ti se však v valné části přesto cítili poškozeni a ohroženi českým nástupem a zahájili proti nim rozsáhlé pro-

testní akce, v nichž je důrazně podpořil Berlín. Ačkoli se fundamentálky netýkaly předchozích rakousko-uherských smluv, odmítli jakékoli změny dosavadního *statu quo* rovněž uherští politici. Naléhání tak silnému nedovedl císař čelit a nechal padnout Hohenwartha i jeho projekt.

Hodnocení významu fundamentálek je složité. Neúspěch pokusu o české vyrovnání znamenal pro českou společnost citelné zklamání a posílil v ní pocity, že rakouský stát o český národ nestojí a že je proto plně oprávněné mu splácet stejnou mincí. Pozdější političtí teoretici zdůrazňovali však spíše negativní stránky, které by z částečné restituice českého státu vyplynuly: uvolnily by se vztahy k Moravě, na správě království by získala — jak se již ukazovalo v průběhu vyjednávání — nepřiměřený podíl šlechta. Český národ by se však především vydal na cestu jakéhosi „*extenzivního*“ vývoje, své postavení by se snažil zajistit manévry vysoké politiky a příliš by se spoléhal na právní prostředky — takto spotřebovaná energie by mu potom scházela při vlastním hospodářském a kulturním růstu. Všeobecné rozčarování posílil i průběh voleb do zemského sněmu v roce 1872, v nichž se německá buržoazie pokoušela posílit své postavení skupováním velkostatků a tudíž i hlasů, které na ně byly vázány. Češi se snažili o totéž, ale na takový *chabrus* (hebrejský výraz, označující pochybné obchody) ještě nestačili. O konečném výsledku voleb, kterým se potom říkalo *chabrusové*, musely stejně rozhodnout další machinace.

III/2 Pasívní politika

Za takové situace se čeští politici v říjnu 1873 rozhodli, že po vzoru svých spojenců z řad české šlechty nebudou zastupitelské sbory (tedy zemský sněm a říšskou radu) obesílat. Tak vstoupili do dlouhé éry **pasívní politiky**. Rozhodnutí, na němž trvali zejména Palacký a Rieger, nebylo jen uraženou reakcí, vyplývalo z pravděpodobných (ale jak se nakonec ukázalo mylných) odhadů dalšího vývoje. Rieger byl přesvědčen, že v evropské rovnováze sil dojde k zásadním posunům, které vytvoří předpoklady pro nové řešení české otázky. Považoval za pošetilé, aby si národ zbytečně zadal a kvůli nepatrným výhodám se vzdal po staletí děděných práv. Díky autoritě, již se oba muži těšili, mohli své názory prosadit; o jejich správnosti však nebyli ostatní čeští politici přesvědčeni. Z mnoha stran se ozývaly hlasy, že politika, která se — nedoprovázena žádnými dalšími ráznými činy — zřídka účastí na tvorbě zákonů a možnosti kontrolovat výkonnou moc, je nejen neúčinná, ale i přímo pro národ škodlivá. Uvědomili si to nejdříve moravští poslanci, kteří roku 1874 vstoupili do moravského zemského sněmu a o rok později i do říšské rady. Podobný postup se připravoval i v Čechách.

„Národ český je ovšem hotov uznávati a šetřiti starých smluv státoprávních, poněvadž jsou jemu na prospěch; ale druhá strana nechce o nich ničeho věděti a nepovažuje se za vázánou jimi. A národ český nemá té moci, nemá té síly, aby ji k uznání starých smluv donutil. . . Státní právo bez patriční moci, která by mu dovedla zjednati platnosti, nestojí ani za fajfku tabáku, a my bychom mohli dlouho čekat, než bychom se s našimi protesty, adresami, memorandy, deklaracemi anebo tím nešťastným trpným odporem dodělali uznání našeho státního práva.“

(Eduard Grégr, *Otevřený list panu dru F.L. Riegrovi*, 1876)

Zbaveni konfrontace s ostatními národy a politickými směry a ponechání sami sobě, nemuseli čeští politici tak lpět na ideálu jednomyslnosti a solidárního postupu. **Diferenciace**, která se připravovala již delší dobu a projevovala se odlišnými názory na některé problémy i osobními antipatiemi, nabyla v otázce účasti na práci zastupitelských sborů, zejména ovšem zemského sněmu, zásadního významu. Skupina politiků, stojící v opozici vůči již osvědčené gardě národních vůdců („*výtečníků*“) se rozhodla v roce 1874 vstoupit na zemský sněm a téhož roku, jen o několik měsíců později, se i organizačně osamostatnila. Oproti staré **Národní straně (staročeské)** tak vznikla nová **Národní strana svobodomyšlná (mladočeská)**. Obě strany představovaly politickou reprezentaci českého měšťanstva a také jejich světonázorové zaměření bylo v podstatě shodné — tj. liberální, mladočeši byli jen radikálnější, demokratičtější. Jestliže se k staročechům hlásila především honorace českých měst, soustřeďovali mladočeši spíše ty, jejichž čas měl teprve přijít — začínající podnikatele, bohaté a bohatnoucí sedláky z Mladoboleslavska a Podřipska, demokraticky, často antiklerikálně smýšlející inteligenci. Oproti staročechům, jejichž vliv vycházel z osobní autority předních reprezentantů a kteří spíše než stranu připomínali klub vynikajících individualit, si mladočeši vytvořili již fungující **územní organizaci** s poměrně pevnou strukturou. Již od samých počátků vědomě chtěli vytvářet a formovat veřejné mínění. Kromě účasti na zemském sněmu proto hned od počátku požadovali prohloubení občanských práv, všeobecné hlasovací právo a rozvoj vzdělanosti, kterou často ztotožňovali s protináboženskou agitací. V tomto směru mohli také využít své nejsilnější zbraně, jakou po celou 2. polovinu 19. století představovaly nejvlivnější české noviny — *Národní listy*, které založil jeden z předních mladočechů Julius Grégr a v jejichž redakci se scházeli nejlepší spisovatelé té doby, například Jan Neruda a Jakub Arbes.

Mezi oběma stranami — ačkoli si byly tak blízké, či vlastně právě proto — vypukl nesmiřitelný boj, který se přenesl do všech oblastí veřejného i soukromého života. Jakákoli rozdílnost v názorech se přenesla na tento protiklad:

„kdekoli se občané pohádají mezi sebou o zájmy čistě místní neb osobní – třeba o stříkačku nebo purkmistrovství – ihned věc bere na sebe ráz víceméně politický . . . a hned jsou z nich staročeši neb mladočeši“.

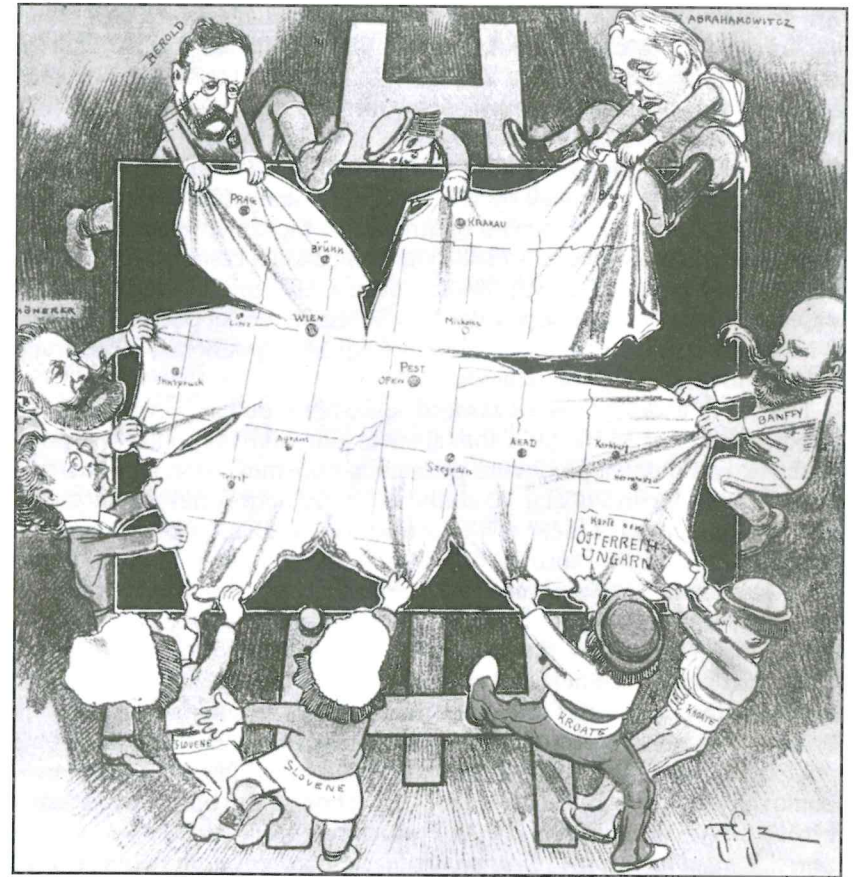
(František Ladislav Rieger okresnímu starostovi v Semilech, 1876)

Za mladočechy stála v té době ještě menšina české veřejnosti, v té nejzávažnější otázce, totiž v otázce obeslání sněmu se jim však dostávalo stále větší podpory, a to i mezi stoupenci staročeské strany. Pro vstup se vyslovoval především Riegrův staročeský rival, energický novinář Jan Stanislav Skřejšovský, zpočátku jeden z hlavních propagátorů pasivity, a trpný odpor hájil nakonec vlastně jen sám Rieger, přesvědčen, že v tak závažné otázce je třeba osvědčit vytrvalost. Drtivá většina si však spíše uvědomovala, o kolik výhod národ každým dnem, promarněným v nečinné opozici, přichází a už nechtěla čekat. Roku 1878 vstoupili poslanci obou českých stran na půdu zemského sněmu a o rok později i do říšské rady. Doba vzdoru a čekání skončila. Nastala doba **politiky aktivní**, „*politiky trhařské*“.

III/3 Aktivní politika

Perspektiva nových úkolů zapůsobila na obě strany, které zanechaly na čas různic a uzavřely **dohodu**. Rieger se pokoušel najít ještě další spojence. Velmi nadějně vypadala zprvu jednání s některými německými liberály, kteří našli pochopení pro české národní požadavky. Nejvlivnější frakce liberální strany se však postavila proti Čechům, kteří se naopak, po zklamání na levici, sblížili s polskými statkáři a rakouskými klerikálními poslanci na pravici. Tím vzniklo seskupení, zvané **železný kruh pravice**, které v parlamentu podporovalo novou konzervativní vládu Eduarda hraběte Taaffa. Při zahájení parlamentních jednání přednesli čeští poslanci **státoprávní ohrazení**, memorandum, v němž prohlásili, že účast na jednání říšské rady nemá znamenat popření jejich státoprávních ideálů. O své místo v Rakousku chtěli bojovat dál, ale jinými prostředky. To jim ostatně již delší dobu vzkazoval hrabě Taaffe, nejúspěšnější rakouský politik 2. poloviny 19. století a tvůrce svérázného, nicméně fungujícího vládního systému.

Taaffe ze zásady odmítal velké koncepce vývoje společnosti, improvizoval, postupoval „případ od případu“, dělal kompromisy a závažná rozhodnutí odkládal v naději, že původní rozpory pozbudou časem na své nesmiřitelnosti. Nevázal se předem na žádnou stranu, uspokojit chtěl všechny a jedinou nepochybnou autoritou pro něj zůstával jen císařský majestát. O jeho zásadním konzervativním postoji není možno pochybo-

„Nezvedení chlapi trhají školní mapu habsburské monarchie“
(karikatura na odstředivé snahy národů monarchie)

vat, domníval-li se však, že daný pořádek zajistí nejlépe reformami, neváhal jich použít. Jestliže čeští politici chtěli od vlády nějaké ústupky, museli za ně poskytovat své hlasy a souhlasit s vládními propozicemi i v těch otázkách, kde oni sami a hlavně jejich voliči zastávali mínění opačná (například školská novela, umožňující zkrácení školní docházky apod.). Taaffe české politiky výhodami příliš nezahrnoval, dobře věděl, že ho neopustí. Kdyby tak učinili, dostali by se k moci opět němečtí liberálové. Přesto jim vláda vyšla vstříc některými opatřeními, z nichž nejvýznamnější bylo **rozdělení pražské univerzity** (1882) na německou a českou a *Stremayrova jazyková nařízení* (1880), podle něhož měly správní úřady a soudy v Čechách a na Moravě odpovídat na všechna německá podání německy a na česká česky. Takzvaná vnitřní řeč, tj. korespondence mezi úřady a uvnitř nich, měla zůstat německá.

Nebyly to ústupky velké a zásadní, spíše opravdu jen „drobečky“, jak se posměšně později říkalo. V tom ale také jádro aktivní politiky nespočívalo. Aktivní politika především pozměnila vzájemný vztah národa a státu — již bylo možné udělat ve státní službě kariéru a nevyčlepit se tím z české společnosti. Lidé, kteří této možnosti využili, pak opět výrazně obohatili sociální strukturu národa. Pozměnilo se i pojetí politické práce a nároky, kladené na poslance. V době pasivity stačila mravní bezúhonnost, neohrožené smýšlení, schopnost agitovat. Pro řešení závažných problémů technických a hospodářských (cla, kanalizace, stavba železnic, atd.) v parlamentních debatách se však vyžadovala již velká vyspělost odborná. Tyto změny měly pro život národa velký význam, veřejnost si je ovšem příliš neuvědomovala. Měřena fundamentálkami se zdála česká politika ubohá. Cítil to i Rieger, stojící v jejím čele, hlavně si to však uvědomovali jeho protivníci z mladočeského tábora. Jeho opravdu nešťastný výrok: „*když se nám nepodařilo vymoci svá práva jedním velkým rázem . . . musíme je nyní sbírat po drobtech, a kdybychom ty drobty měli sbírat pod stolem*“ byl mladočechy využit k rozhodné kampani proti staročechům. Oslabení staročesi se pokusili o poslední velkou akci a na výzvu hraběte Taaffa zahájili v lednu 1890 jednání o **národnostním smíru** s německými liberály. Obě strany si od úspěchu slibovaly, že se opět posílí jejich postavení, otřesené politickými protivníky. Nesporně by si to v případě úspěchu zasloužily — případná dohoda obou národů mohla patřit k nejvýznamnějším událostem našich i německých novodobých dějin.

Podstata **punktací**, jak byly česko-německé porady nazvány, byla úprava veřejné správy v Čechách (revize obvodů okresních a krajských soudů, obchodních a živnostenských komor, rozdělení zemědělské a školní rady) podle národnostních kritérií. Tak se vytvářely předpoklady k rozdělení země na dvě území — české a německé, přičemž Němci mohli v českých oblastech požívat větších práv než Češi v jejich. Reakce Němců

byla jednoznačná — slavili punktace jako velké vítězství (tím se ovšem také liberálové bránili kritice ze strany německých ultranacionalistů), česká veřejnost je však pod vlivem mladočechů zcela zamítla. Rieger sice tvrdil, že „*to, co bylo ujednáno, není národu našemu na škodu, a že jsme v důležitých věcech získali*“, ale nepřesvědčil ani své stoupence, kteří se houfně přidávali ke kritice punktátorů. Staročeská strana se fakticky rozpadla, malý zbytek, věrný Riegrovi, nemohl zastavit ohromný nástup mladočechů, který se projevil v jejich skvělém volebním vítězství v březnu 1891. Staročesi svou činnost nezastavili, jejich role hlavní politické síly však jednoznačně skončila. Tím se fakticky naplnil i osud Františka Ladislava Riegra, po více než 40 let zosobňujícího sílu i slabiny, naděje i zklamání české politiky. Nedočkal se díky ani střízlivého hodnocení — uznání mu národ projevil až ohromující účastí na pohřbu v roce 1903, pohřbu, jímž, jak napsala Eliška Krásnohorská, skončilo 19. století.

Mladočeši si svým vítězstvím vybojovali nejen naprostou převahu v českém politickém životě, ale také zodpovědnost za zastupování české společnosti na zemském i celorakouském fóru. S tímto úkolem a voličskou základnou, která k nim přešla od staročechů, se brzo dopracovali poznání, že rázná politika, jejíž nezbytnosti se dříve tak zastávali, nepomáhá tam, kde „*máme co činiti s faktory politickými, kteří jsou mocnější než my*.“ Radikálové, podporovaní žurnalistikou (zejm. *Národními listy*) bouřili na voličských schůzích a tropili výtržnosti v parlamentu, k vážným jednáním však nastupovali střízliví, odborně zdatní politici typu Josefa Kaizla a Karla Kramáře, jejichž programem bylo „*sbírání a množení ztracené váhy politické, nabývání větších i drobnějších výhod, nenáhlé tužení sil a vše v rámci ústavy*.“

III/4 Sociální demokracie

Ze svého suverénního postavení se však mladočeši nemohli těšit dlouho. Brzo se objevila konkurence. Největším nebezpečím hrozila **sociální demokracie**. Počátky dělnických organizací sahají až do poloviny 60. let, kdy začaly vznikat **odborové spolky** (zejména slévačů a knihtiskařů). Ohromný rozmach zažilo dělnické hnutí na konci 60. let. Z návodu a za podpory mladého právníka Františka Ladislava Chleboráda se začaly organizovat **svépomocné spotřební a výrobní spolky**, které se vlastně nijak nelišily od stejných družstevních podniků českého měšťanstva a které v krátké době soustředily neobyčejně velké množství členů i ohromný kapitál. Největší z nich — pražský *Oul* — měl 3000 členů a disponoval kapitálem 60 000 zlatých. V roce 1871 bylo takových spolků, byť menších, v Čechách 279 a na Moravě 46. I když tyto spolky nepřežily v důsledku špatného hospodaření za krize v roce 1873, znamenalo toto první maso-

konci 80. let. Masový nástup české sociální demokracie do politického života se jako takřka v celé Evropě dá datovat **1. májem 1890**. Jen v Praze pochodovalo ulicemi města na 30 000 dělníků. I česká sociálně demokratická strana si vynutila uznání a v předválečném období se stala již nepominutelnou součástí české politické scény. Kromě vysokého počtu voličů, které dokázala zmobilizovat – už v prvních volbách podle všeobecného hlasovacího práva (i když ne rovného) získala téměř třetinu všech hlasů – vynikala i organizační vyspělostí a cílevědomostí postupu. Svým chováním na říšské radě prokazovala, že jí na parlamentním systému vlády záleží, zrovna tak jako na zachování Rakousko-Uherska, ovšem v mnohem demokratičtější podobě. Byla přesvědčena, že ohromný hospodářský prostor, jaký habsburská monarchie představovala, bude dobrou základnou pro budoucí spravedlivý stát.

„... *proletariát sám, pouhou svou hmotnou přesilou nemůže uskutečnit lepší řády společenské. Neboť to by bylo vítězství násilí a to neslo by jako každé násilí v sobě jen símě zla, rozkladu a dalšího boje. K onomu vítězství, jež mu propůjčí jeho moc, nezbytně musí se družiti ono morální vítězství, které teprve této moci může dodat sankce, vítězství dobyté silou idee. Teprve odzbrojí-li námitky a argumenty, proti němu stavěné, mocí své přesvědčivosti a nezvratností své logiky, teprve pak bude triumf socialismu dokonalý. Což znamená jinak: až bude mít na své straně nejen všechen proletariát, ale i nejsilnější duchy své doby. Jaká by to byla lepší společnost a jaké by mohla mít pevné základy, když by proti jejím rádným protestovali ti, kteří reprezentují vědu, myšlení a kulturu.*“

(František Václav Krejčí, *Socialism a česká inteligence*, Akademie 10, 1906, s.33)

III/5 *Další politické strany*

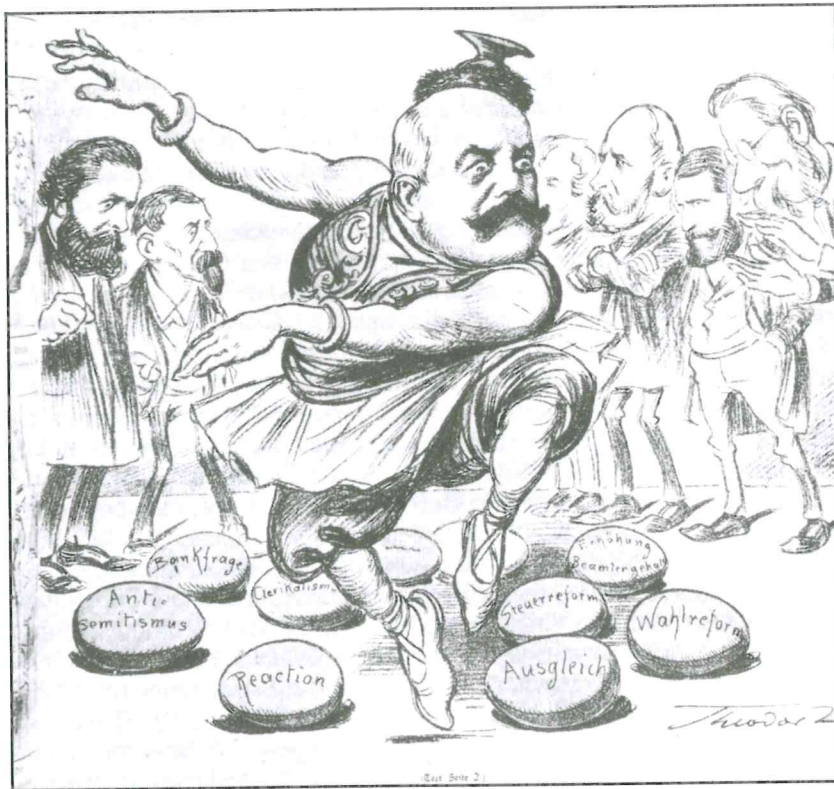
Politika byla dlouho záležitostí poměrně úzké vrstvy majetných a vzdělaných lidí. Ostatní o ni nejevili příliš velký zájem (pokud ovšem nešlo o něco tak mimořádného jako táborové hnutí) a hlavně na ni neměli pod tíhou existenčních starostí ani čas. Růst společenské komunikace, vzdělanosti a postupné rozšiřování volebního práva (předepsanou daňovou hranici snížil roku 1882 výrazně už E. Taaffe) dávalo stále většímu množství obyvatelstva možnost zapojit se do politického boje a pokusit se ovlivňovat veřejné dění ke svému prospěchu. Tyto podle svého sociálního zařazení maloburžoazní vrstvy spatřovaly svého přirozeného zástupce nejprve v **mladočechách**, později se s nimi však spíše rozcházely, zdůrazňující vla-

stní zájmy, ohrožované z jedné strany postupem tovární velkovýroby, z druhé strany tlakem socialistů. Zde také můžeme hledat příčiny vzniku dalších politických stran, které vyplnily prostor mezi mladočechy jako stranou českého měšťanstva a sociální demokracií.

Podnět k další politické diferenciaci dali nejprve studenti. Na rozdíl od mladočechů a jejich střízlivé, vypočítavé politiky smýšleli mnohem radikálněji, pokrokověji (odtud také název *pokrokové hnutí, pokrokáři*), otvírali se podnětům evropského myšlení včetně socialismu, zároveň však zastávali velmi nacionalisticky vyhocená stanoviska. Část pokrokářů navázala kontakty s dělnickou mládeží kolem časopisu *Omladina*. Nově vzniklá skupina se ještě více radikalizovala, ostře se stavěla proti rakouskému státu a své útoky nezastavila ani před císařským majestátem. To už ovšem úřady tolerovat nemohly. V lednu 1894 bylo v **procesu s Omladinou** (kterou policie považovala mylně za tajnou spikleneckou organizaci) odsouzeno 68 jejich stoupců do vězení. Celé pokrokové hnutí se nakonec přirozeně rozpadlo, ti, kdo je aktivně zažili, však předávali jeho impulsy dál. Z pozdějších politiků, kteří prošli kvasem pokrokového hnutí, možno jmenovat alespoň Aloise Rašína, který se nakonec přimkl k mladočechům, či pozdějšího sociálního demokrata Františka Soukupa.

V 90. letech se začalo formovat i samostatné agrární hnutí. Podle hlavního ideologa tohoto politického směru, padařovského rolníka Alfonse Šťastného, byla dosavadní česká politika určována z Prahy, bez zřetele k zájmům jednotlivých stavů. **Agrární strana**, v níž se nakonec roku 1903 sešly všechny dosavadní směry, se vědomě snažila oslovit veškeré venkovské obyvatelstvo. Kromě stavovské ideologie nabízela svým členům i řadu výhod praktického rázu – hustou síť hospodářských družstev a dalších zájmových spolků. Díky tomu byl její postup, již před válkou do značné míry ovlivňovaný vynikajícím politickým taktikem Antonínem Švehlou, tak úspěšný. V katolickém politickém hnutí si získala nejsilnější postavení **Křesťansko-sociální strana**, která navazovala na činnost dřívějších spolků katolických tovaryšů a podobných organizací. Ve své činnosti se inspirovala zejména ideály encykliky papeže Lva XIII. *Rerum novarum* (1891), která měla dát křesťanskou alternativu materialistickému socialistickému hnutí. Strana působila především na Moravě, kde se v jejím vedení objevoval kněz Jan Šrámek.

V moderních dějinách českého národa a Čech vůbec hrál mimořádnou úlohu rok **1897**. Ve volbách, z nichž už díky úsilí sociální demokracie nebyla žádná skupina obyvatelstva vyloučena, získali mladočeši tak silné postavení, že se je ministerský předseda Kazimír Badeni snažil získat pro svou vládní koalici. Aby si je naklonil, vydal **Badenihovo jazyková nařízení**, podle nichž mělo být o každém spise jednáno uvnitř úřadů i mezi nimi v tom jazyce, v jakém znělo podání. Českým úředníkům by takový postup

„Badeniho tanec mezi vejci“
(karikatura znázorňující potíže některých vlád habsburské monarchie)

vyhovoval, německým, kteří znali češtinu jen výjimečně, neobyčejně zkomplikoval (ne-li přímo znemožnil) jejich další setrvávání v úřadě. Proti těmto nařízením i proti polskému aristokratu byla proto rozpoutána vášnivá kampaň, která našla podporu i v Německu. Na konci roku Badeni padl a vzápětí (29.11. – 2.12.) se vzedmula vlna českých demonstrací, zvláště silná v Praze, spojená s vytloukáním německých a židovských obchodů. V této zjitřené atmosféře se stoupencům nacionální orientace mezi českým dělnictvem podařilo založit vlastní stranu – **stranu národně sociální**. Její stoupenci, vedení bývalým redaktorem *Národních listů* Václavem Klofáčem, se snažili přeměnit mezinárodní socialismus v duchu národních specifík, a často se proto střetávali se sociální demokracií. V duchu roku 1897, v duchu „*prosince*“, protestovali mladí národní socialisté proti militarismu a rakouskému státu vůbec. I když valná většina společnosti je nenásledovala, zůstala v mysli mnoha lidí vzpomínka na chladné listopadové a prosincové dny, kdy měli pocit, že je nic nezastaví.

IV. CESTA K TRŽNÍMU HOSPODÁŘSTVÍ

IV/1 Průmyslové revoluce a její důsledky

„Nás také průmysl do svého kouzelného kruhu zachvacuje a žádný smrtelník nás před ním nezachrání. Zastavte, prosím, Labe, Dunaj v toku, můžete-li . . .“

(František Cyril Kampelík, *Promyslné návrhy*, 1853)

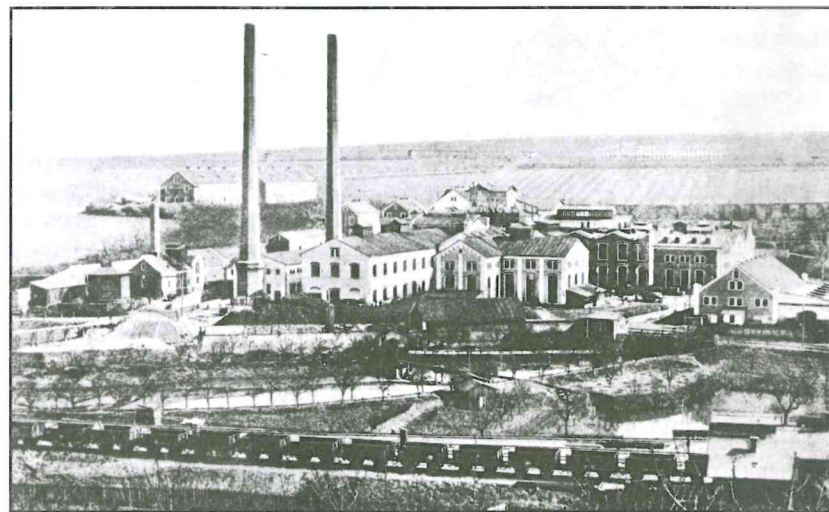
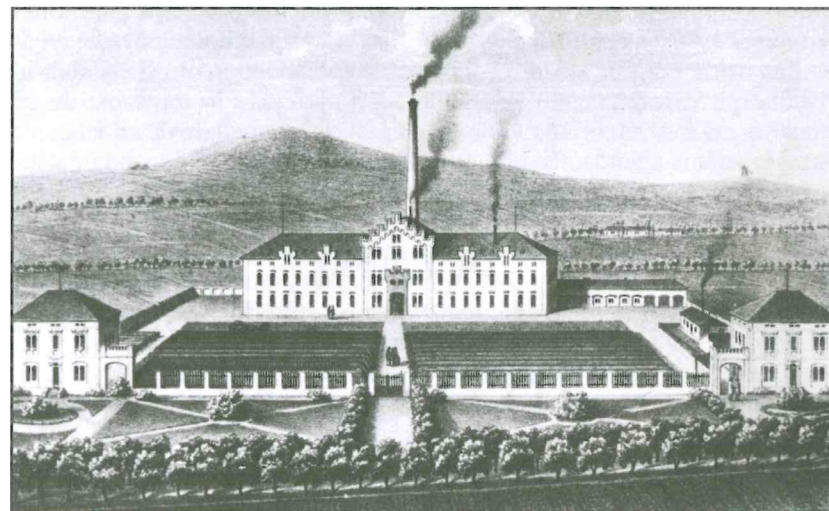
České země, žijící dosud spíše na periferii moderní industriální civilizace, se ve 2. polovině 19. století staly její významnou součástí. Měly pro to dost slušné předpoklady. K těm nejdůležitějším patřila vysoká hustota obyvatelstva i fungující síť komunikací, která se potom sice dále přetvářela a doplňovala (železničními tratěmi), ale kterou nebylo třeba vytvářet od počátku. Relativní uzavřenost území i hospodářská rozdílnost jednotlivých teritorií (úrodné středozemí, neúrodné, ale průmyslově vyspělé pohraničí) podporovaly dále vytváření vnitřního trhu. Pro rozvoj průmyslu bylo příznivé i značné **nerostné bohatství**. Nacházela se zde zejména bohatá ložiska černého uhlí, hlavního energetického zdroje pro výrobu páry, pohánějící v té době nejdokonalejší typ strojů. Oproti dřívějším zařízením, využívajícím sílu vody, větru, zvířat či člověka, byl **parní stroj** nesrovnatelně výkonnější a mnohem méně závislý na prostředí. Masivní nasazení těchto strojů tak neobyčejně urychlilo a přetvořilo celou výrobu, v podobě železnic zkrátilo vzdálenosti a propojilo dosud spíše lokální trhy; proto bývá považováno za nejmarkantnější projev, symbol všech změn, které přímo či nepřímo ovlivnily celý život lidské společnosti a které souhrnně nazýváme **průmyslovou revolucí**.

Tento vývoj k moderní společnosti masové výroby i spotřeby nebyl způsoben a ovlivněn jen faktory technického a ryze hospodářského rázu; vyžadoval rovněž, aby byla respektována osobní **svoboda jednotlivce**, který se mohl spolehnout na platnost základních občanských práv, na volnost pohybu, volný přístup k informacím, nedotknutelnost majetku, a který si sám hledal a vytvářel příležitosti ke svému uplatnění. I ten nejchudší mohl teoreticky svobodně nakládat s tím, co měl k dispozici, tj. se svou **pracovní silou**, dát se najmout jen tam, kde by dostal nejlépe zapláceno. Ovšem podmínky pracovní smlouvy, které měly zůstat na dohodě obou zúčastněných stran, si jednoznačně určoval silnější partner — zaměstnavatel. Jestliže se tedy část společnosti osvobodila, druhá část, ač také svobodná, jen vystřídala právní závislost na feudálním pánovi (již beztak omezenou) za **závislost ekonomickou** na zaměstnavateli. Jestliže vrchnosti si často bývaly vědomy odpovědnosti za lidi jim svěřené a svá práva vůči nim doplňovaly i povinnostmi, vztah „má dáti — dal“ a proklamovaná svoboda zdůvodňovaly nezájem většiny továrníků na osudu jejich dělníků. Společnosti, která se řídí zákonem poptávky a nabídky, hodnotí podle zisku a výkonu, v níž se uplatňuje specializace i dělba práce a kterou žene vpřed konkurence však patřila budoucnost.

IV/2 Podnikání a česká společnost

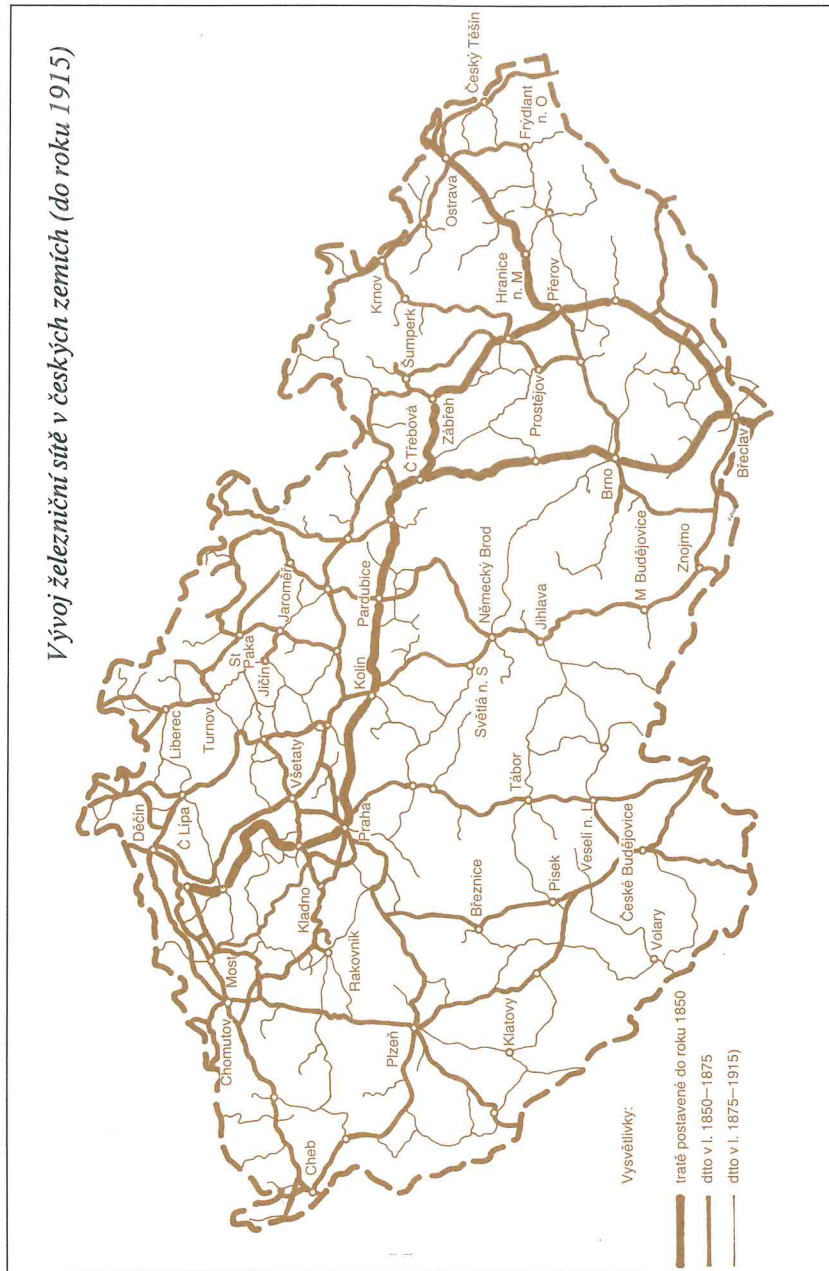
Na perspektivy, jaké kapitalismus nabízel, se česká společnost dívala zpočátku spíše skepticky. Od neustálých rychlých změn si značná část populace mnoho šancí k rychlému vzestupu neslibovala — spíše se jich obávala, neboť hrozily **přilivem kapitálu a masovou proletarizací** postaru pracujících řemeslníků. Těživě se pocítovala ztráta jistot, které poskytoval dřívější předrevoluční sociální a ekonomický řád, předávající do nové éry své dědictví setrvačnosti, strnulosti, nedůvěry k novému. Uplatnit se v nových podmínkách skutečně nebylo lehké, málokdo měl tolik technických znalostí, obchodních dovedností i peněz jako rakouský podnikatel *Emil Škoda*, který v roce 1869 koupil plzeňskou továrničku hraběte Valdštejna a který z ní během krátké doby vytvořil prvotřídní podnik, schopný konkurence i v evropském měřítku. (Tento případ bývá často uváděn jako nejklašičtější ilustrace nástupu nových podnikatelských vrstev, které odsouvaly dřívější šlechtické elity.) Náskok velkých západoevropských národů se nedal dohonit snadno a rychle. Češi a v menší míře i zdejší Němci se ještě dlouho nemohli měřit s cizinci, přicházejícími hlavně z Anglie a západních oblastí Německa, kteří se především uplatňovali v náročných podnikatelských projektech.

Jestliže se ovšem zdejší obyvatelstvo nemělo stát objektem, nýbrž i subjektem ekonomické aktivity, bylo nutno se pokoušet o překonání všech

Srovnání podoby průmyslového podniku v průběhu 2. poloviny 19. stol.
(Cukrovar v Sulejovicích roku 1860 a ve Zvoleněvsi z roku 1891)

Vývoj železniční sítě v českých zemích (do roku 1915)

handicapů, které tomuto cíli stály v cestě. Jako hlavní důvod, proč zdejší obyvatelstvo nemohlo opravdu podnikat, byla uváděna celková **kapitálová slabost**. Tento nepochybný nedostatek se dal ale alespoň zčásti nahradit sdružováním sil i kapitálu jednotlivých výrobců. **Záložny** a podniky, pracující na **družstevní bázi**, se potom staly charakteristickým prvkem českého hospodářského rozvoje. Nemenší důležitost měla změna mentality, konkrétně změna postoje k vlastní ekonomické činnosti. Způsobil ji nepochybně především **stav nouze**, která teprve naučila podnikat, riskovat, spoléhat na vlastní síly. Byl to ovšem dlouhodobý proces, na jehož urychlení a do určité míry i odstartování měli velkou zásluhu někteří čeští publicisté a pedagogové (za všechny jmenujme alespoň Františka Šimáčka a Antonína Majera), kteří vysvětlovali podstatu nových hospodářských a právních pořádků, poučovali o zvyklostech **tržní ekonomiky**, povzbuzovali, dodávali sebevědomí. Zdůrazňovali také, že racionální zhodnocení vložených finančních prostředků není vázáno jen na provoz velkolepých továren, že „*průmyslně*“, tj. v tomto případě promyšleně, efektivně lze podnikat i v malých dílnách, např. zavádět kvalitnější design a vyšší kulturu prodeje. S potěšením konstatovali, že na vesnici se nové hospodářské postupy prosazují rychleji.

Na urychlení hospodářského vývoje mělo ovšem zřejmě největší podíl kvalitní školství. Zatímco totiž v kolébce průmyslové revoluce, v Anglii, se technické znalosti a dovednosti získávaly většinou v praxi, kladly evropské státy (zejména Německo) důraz na důkladnou teoretickou přípravu. Investice do vzdělání se pak nepochybně vrátily v množství technických vynálezů i v značné vyspělosti, a tudíž i značně široké použitelnosti pracovní síly. České země se svým vyspělým technickým školstvím (včetně velkého počtu doškolovacích zařízení — pokračovacích průmyslových a podobných škol) nedosahovaly sice úrovně německého rozvoje, ale v zásadě šly stejnou cestou.

IV/3 Změny v charakteru výroby

Počátky industrializace byly spojeny s textilní výrobou, situovanou do pohraničních oblastí osídlených Němci. Ve vnitrozemí, kde žili převážně Češi, se samozřejmě spíše rozvíjelo zemědělství (zejména pěstování obilí, cukrovky, chmele, případně vína, zeleniny) a na ně navazující **průmysl potravinářský**, zejména výroba cukru a piva. Ostatní profilující odvětví — strojírenství, chemický průmysl či těžba surovin — se koncentrovala do velkých průmyslových center (**Plzeňsko, Kladensko, Ostravsko**). Oba národy se jim věnovaly měrou, která čím dál tím více odpovídala jejich početnímu zastoupení v zemi.

Překotný vývoj průmyslové výroby, zakládání stále nových podniků a

s tím spojená spekulace byly zastaveny velkou **hospodářskou krizí** v roce 1873, která prověřila životaschopnost všech podniků a připomenula, že i podnikání má své meze. Ukázalo se, že příští ekonomickou aktivitu bude třeba postavit na solidnější bázi. Žádoucí stabilizaci bylo možno zajistit například dohodami s jinými firmami o výši cen a dalších prodejních nebo i výrobních podmínkách. Tak vznikaly bloky vzájemně spojených podniků, kterým říkáme **kartely**. Omezení konkurenčního boje mohl docílit i jeden podnik, pokud byl dostatečně silný a podařilo se mu ovládnout celou výrobu ve svém oboru nebo alespoň její podstatnou část. Ostatní závody se mu pak musely přizpůsobit a přistoupit na cenu, kterou on z pozice monopolního výrobce diktoval. Takové formy podnikání byly přirozeně velice náročné na kapitál. Jmění jednotlivce nebo jedné rodiny nemohlo stačit, do výroby se zapojovaly **banky** a ze stejného důvodu vznikalo stále větší množství **akciových společností**. Nové podněty se objevily i ve výrobě. Především byly spojeny s uplatněním elektromotoru a výbušného spalovacího motoru, jež se ukázaly jako výkonnější i mobilnější než stále těžkopádný parní stroj. Nástupem nových hnacích systémů datujeme **druhou průmyslovou neboli technickovědeckou revoluci**.

Tyto skutečnosti si začali uvědomovat i tvůrci státní hospodářské politiky, kteří pomalu opouštěli představu, že trh a volná hra hospodářských sil vyřeší všechny rozpory. Už na konci 70. let se stát znovu přiklonil k celnímu ochranářství. **Novelizace živnostenského řádu** z poloviny 80. let omezila pod heslem ochrany středních tříd a „malého člověka“ svobodu podnikání a konkurenci; obdobně nemohl stát nebrat na vědomí poměry mezi zaměstnavatelem a zaměstnanci a rozhodl se hrát roli prostředkujícího činitele, který tlumením rozporů chce přinést do výrobních vztahů zklidnění či dokonce harmonii.

V. ČESKÉ ZEMĚ PŘED 1. SVĚTOVOU VÁLKOU – KULTURNÍ A NÁRODNOSTNÍ VÝVOJ

V/1 Češi, Němci a rakouský stát

Bohaté, plodné, ale jistě nikoli neproblematické soužití Čechů s Němci v našich zemích sice trvalo už od vrcholného středověku, ale v 19. století se jeho charakter výrazně změnil – začalo být totiž **vědomě reflektováno**. Oba národy se od sebe nijak zvlášť nelišily, jejich hospodářská i kulturní vyspělost měla zhruba stejnou úroveň. Náskok, který v českých zemích žijící Němci získali rychlejší industrializací, se v průběhu 2. poloviny 19. století stále zmenšoval, a to jak růstem hospodářské vyspělosti českého obyvatelstva, tak výrazným zpomalením německého vývoje, který se z valné části opíral o neperspektivní textilní průmysl. Staleté soužití vy-

tvořilo u obou národů i **obdobné kulturní zvyklosti**, takže vzdálenější cizina mezi nimi neuměla příliš rozlišovat. Poměrně vysoká početnost obou národů způsobila, že ani jeden národ nemohl předpokládat, že se mu podaří odnárodnit a začlenit do svých řad příslušníky druhého národa. Přitom každý Čech i Němec se mohl považovat za příslušníky **menšiny** – Češi byli menšinou v Rakousku, Němci v Čechách a na Moravě (za sebou měli ale Vídeň i Berlín, což byla rozhodující výhoda) a zase nebylo málo českých osad, které se vklínily do poměrně kompaktního německého osídlení v pohraničí. **Početní poměry** se také příliš neměnily. V Čechách žilo např. stále 37% německého obyvatelstva, velký populační nástup Čechů v 70. letech se brzo ustálil, vytvořil však předpoklady pro růst německých obav. Na Moravě žilo Němců mnohem méně (asi 29%), německý vliv však zde byl mnohem patrnější než v Čechách. Bylo to zřejmě způsobeno pomalejším rozvojem národního hnutí.

Postupem doby rostlo mezi oběma národy **odcizení**, které se měnilo až v nepřátelství, často militantního rázu. Výrazy čerpané z vojenské terminologie jako „*útok*“, „*tažení*“, „*přední hlídka*“ či „*zázemí*“ přibližují tyto každodenní národní zápasy představě drobné války, která vypukla v 80. letech a projevovala se především neustálými tahanicemi o školy. V roce 1880 si Němci, kteří se naprosto zbytečně obávali, že Taaffova vláda je bude v této oblasti poškozovat, založili spolek *Schulverein*, který měl zakládat soukromé školy. O několik měsíců později vznikla za stejným účelem *Ústřední matice školská*. Obě organizace nezakládaly školy jen pro děti vlastního národa – to by bylo v pořádku – ale v nemenší míře lákaly žáky druhé národnosti, přeplácely si je, nabízely jim různé výhody. Počet takových spolků, podporujících vlastní národ i v jiných oblastech, stále rostl. Na každý nový spolek bylo třeba reagovat stejným. V těchto závodech se nakonec více prosadili Češi. Za situace, kdy statisíce lidí odcházely do emigrace v daleké cizině, kde nutně ztratili kontakt s vlastí, byl boj o několik škol pochybný. Jen částečně pravdivý byl i výchozí předpoklad, že každý vlastní úspěch je neúspěchem druhého. Vcelku totiž byly úspěšné oba národy, přibývalo českých i německých škol. Zdá se, že národní aktivisti obou stran se prostě navzájem potřebovali – kdyby neměli svého protivníka (kterého důvěrně znali a profesionálně oceňovali), ztratil by se do určité míry smysl jejich života a možná i část jeho hmotné základny. Toto soutěžení ovšem na druhé straně zintenzivňovalo výkonnost, Češi ve vnitrozemí se například sotva mohli vykázat takovým množstvím rozličných kulturních podniků jako „*na národní hranici*“.

Vzdělání spíše odcizovalo než přibližovalo. Němci – s malými výjimkami jako byl Hermann Bahr ve Vídni, který chtěl prostředkovat kulturní styky mezi národy monarchie, či pražští německo-židovští autoři – se o českou kulturu okázale nezajímali. Pražští Němci dokonce ignorovali

*Císař František Josef I.
ve své pracovně v Schönbrunnu
(obraz z roku 1916)*

i českou hudbu, kterou ve Vídni přijímali s nadšením. A Češi se chovali stejně. Pražské **německé divadlo**, které patřilo k nejlepším v celé monarchii, jako by nebylo, nebo se tam chodilo na zapřenou. Obě národní společnosti v Čechách se tady v průběhu 2. poloviny 19. století v podstatě oddělily a v některých oblastech i uzavřely. Izolace však nebyla úplná. Dokazuje to značené množství smíšených sňatků a z toho vycházející dvojjazyčnost, trávající po celou polovinu 20. století. Nacionální předsudky nedokázaly zabránit obchodu a vůbec hospodářské spolupráci, i když ji jistě

poškodily. Němečtí obchodníci se učili česky — což by sotva napadlo německé úředníky. Úcta ke kulturní úrovni druhého národa bránila alespoň části intelektuálů, aby se zapojili do nacionálních kampaní. Nejkorektnější vztahy však panovaly na úrovni socialistického dělnického hnutí. I tam samozřejmě pronikala národnostní otázka, rozložila původně jednotnou rakouskou stranu a postavila proti sobě zejména odborová hnutí jednotlivých národů, ale nikdy nezlikvidovala šance vzájemného dorozumění, nevytvořila zásadní informační bariéry, nevytloučila spolupráci.

Tím, jak se obě národní hnutí vyvíjela, neodcizovala se jen sama sobě, ale i státu. Češi viděli v Rakousku ochranu, ale nepříjemnou, a vnitřně se s ním nedokázali ztotožnit. Vyvinul se u nich proto ke státu dost zvláštní vztah: na jedné straně se rádi podíleli na všech výhodách, které poskytoval, na druhé straně za něj nepřebírali zodpovědnost. Podobný vývoj, i když v mnohem menším měřítku, lze pozorovat i u Němců: ačkoli žili nepochybně v pozici preferovaného národa, zdálo se jim, že je stát poškozují v prospěch dalších národů. Pochopení a pomoc potom hledali v Německu. I jejich vztah k monarchii se pozvolna uvolňoval, jeho místo zaujímala – v lepším případě – osobní náklonnost k staříckému mocnáři.

„Záchrana menšin je naší otázkou existenční. Vzdání se jich znamenalo by porážku, z které bychom se již sotva vzpamatovali. Ukázali bychom, že nedovedeme chrániti svých lidí a tím bychom jenom výbojnost Němců ještě více podnítili. Vzorem mohou nám býti ve snaze po záchraně svých sourodáků zase Němci.“

(Antonín Hubka, *Menšinová práce*, 1904)

V/2 Česká kultura. Školství a věda

Ve 2. polovině 19. století patřily české země k oblastem s nejvyšší gramotností. Zásahu na tom mají především velkorysé školské reformy z konce 60. let, které umožnily vybudování rozsáhlé sítě základního školství. Po ukončení **obecné (základní) školy** mohly děti postoupit do **měšťanské školy**, kde se jim dostalo dobrého praktického vzdělání, nebo do **klasického gymnázia**, **reálného gymnázia**, do **reálky** či konečně do **obchodní akademie**. Osmitřídni klasická gymnázia byla zaměřena ve značné míře ještě na výuku klasických jazyků a antických reálií, reálná gymnázia a reálky zdůrazňovaly spíše význam matematiky, přírodních věd, moderních jazyků a kreslení či rýsování. Gymnázia připravovala především na univerzitní studium, absolventi reálek odcházeli přímo na techniku nebo se již věnovali praktickému povolání. Obchodní akademie, v Čechách ještě málo početné, měly poskytovat dostatečné vzdělání pro budoucí podnikatele nebo vyšší úředníky. Výuka byla skutečně kvalitní, profesori požívali ve společnosti značné vážnosti a o jejich kvalitách svědčí i skutečnost, že mnoho z nich se seriózně zabývalo vědeckou prací.

Po rozdělení pražské **techniky** v roce 1869 a **Karlo-Ferdinandovy university** v roce 1882 na samostatné školy podle vyučovacích jazyků bylo možno absolvovat již celé studium v češtině. Na české vysoké školy přešlo jen málo profesorů z původních ústavů (např. J. Zítěk, tvůrce Národního divadla, zůstal na německé technice), jejich katedry bylo třeba obsadit novými, většinou mladými lidmi. Díky tomu se z nich brzy stala

významná badatelská střediska, která rychle doháněla zaostávání české vědy. Metodologicky byla moderní česká věda ovlivněna myšlenkami **pozitivismu**. Tento myšlenkový směr a filozofický systém nepřevzala ovšem v čisté podobě, vybrala si z něj – jako tomu bývalo i jinde – zejména úctu k faktům a způsobu jejich ověřování, uměřenost ve výkladu, nedůvěru ke spekulacím a přesvědčení o důležitosti vědy v současné i budoucí době. Mnoho z těchto rysů ztělesnil Jaroslav Goll jako zakladatel první české moderní historiografické školy.

V/3 Vydavatelská činnost, literatura a novinářství

Vydání monumentálního *Ottova slovníku naučného*, který ve své době patřil k nejlepším encyklopediím a který se u nás užívá dodnes, nedokazuje jen vyspělost české vědy, nýbrž i mimořádné schopnosti nakladatele. Jan Otto získal rozsáhlé zkušenosti jako účetní tiskařského a nakladatelského podniku Eduarda Grégra, rozhodujícím způsobem se podílel zejména na vydávání ediční řady *Malice lidu*, která měla popularizovat vědu a šířit užitečné a pokrokové znalosti. Jako samostatný nakladatel dokázal Otto dokonale spojit vysokou kulturní úroveň s neobyčejnou finanční úspěšností. Úsilím českých nakladatelů dostával čtenář do ruky knihy kvalitní jak svým obsahem, tak výtvarným zpracováním. Jako vždy se hodně překládalo – velká **informovanost** o tom, co se děje a o čem se přemýšlí ve světových metropolích, pomáhala překonávat malé české poměry, v určitém směru je ale ještě upevňovala, přispívala totiž k povrchnosti názorů, které se střídaly podle právě panujících (nejčastěji pařížských) mód, ale které zapustily kořeny jen v některých oblastech, např. ve výtvarném umění.

Velké popularitě se v Čechách vždy těšili básníci a spisovatelé vůbec. Základ české literatury 2. poloviny 19. století vytvářela generace **májovská** (J. Neruda, V. Hálek). Celkem brzo jí však začali konkurovat mladší autoři, kteří se díky rozdílnému vztahu k domácím tradicím a zahraničním inspiracím rozdělili na dva tábory: **ručovce** (podle almanachu *Ruch*) a **lumírovce** (podle časopisu *Lumír*). Ruchovci, k nimž patřili zejména S. Čech a E. Krásnohorská a které podporovala i vlivná revue *Osvěta*, chtěli zůstat věrní tradičnímu chápání umělecké tvorby jako služby národu. Lumírovci, např. J. Vrchlický, J. Zeyer a J. V. Sládek, se rozhlíželi více po světě, překládali a využívali ve své tvorbě i témata z dějin cizích národů. Autoři generace 90. let – J.S. Machar, O. Březina, A. Sova, kritici F.X. Šalda, F.V. Krejčí – podepsali v roce 1895 *Manifest České moderny*. Chtěli jím vyjádřit svůj odpor k zaběhaným uměleckým a politickým zvyklostem i ke všem druhům utlačování. Jejich ideálem byla svoboda, která by platila stejně pro umělce jako pro občana. Předpokládali,

že svobodnému vývoji každého jednotlivce bude odpovídat formování nových společenských vztahů. Tím byla připravena půda pro nové směry. **Symbolismus** (např. O. Březina) zdůrazňoval na rozdíl od dřívějšího jednoduchého, realisticky přímočarého chápání světa význam tajemství, které nelze odkrýt a pojmenovat, ale jen intuitivně vycítit a naznačit. **Dekadence** (J. Karásek ze Lvovic) pohrdala společností a obvyklými názory — autoři, kteří jí byli poplatní, oceňovali to, čemu se jejich sporádaní současníci vyhýbali, dlouze přemýšleli o smrti, zmaru a rozkladu, večítovali se do nálad dávných aristokratů a o lásce psali jen, když byla nešťastná či perverzní. Pro mnohé moderní básníky však byla stejně nemyslitelná představa, že by mohli úplně zapomenout na pouta, vízící je k širšímu celku, ať již ve smyslu národním či sociálním — obojí dokládá například P. Bezruč.

Mezi **prozaiky** si získali renomé vlastně jen autoři historických románů a povídek (V. Beneš Třebízský, A. Jirásek, Z. Winter), jejichž knihy patřily k nejčtenějším. Románů, zobrazujících současnost (např. K. M. Čapek-Chod), bylo málo, a pokud chtěly líčit českou vyšší společnost (V. Hladík) tak jako jejich zahraniční vzory, působily strojeným dojmem. Nedostatek původních prozaických děl se nahrazoval překlady, příp. četbou německých knih. O přízeň čtenářů soutěžilo bezpočet novin a časopisů. Noviny bývaly spojeny s politickými stranami, potřeba vzbudit zájem vedla zpravidla k tomu, že se novináři vyjadřovali radikálněji než poslanci, přímo odpovědní za politický postup. To se stávalo často zvláště mladočeským *Národním listům*, jež jinak platily za nejrepresentativnější český deník, který mohl nejspíše soutěžit s hlavním orgánem vídeňských liberálů — *Neue Freie Presse*. Mimořádnou úroveň mělo ještě sociálně demokratické *Právo lidu* a zvláště Masarykův a Herbenův *Čas*. Ti, kteří toužili po senzacích, mohli sáhnout po *Pražském deníku* či později po *Národní politice*. Mezi náročnými časopisy typu revue zaujímala dlouho čestné postavení konzervativně, solidně vedená *Osvěta*, později s pokrokáři a modernou sympatizující *Rozhledy*. Vrcholu této náročné žurnalistiky dosáhl v českých poměrech Masaryk, vydávající nejdříve *Athenaeum* a později *Naši dobu*. Daleko za ním nezůstala ani sociálně demokratická *Akademie*. Ani tyto kvalitní revue nemohly nic změnit na tom, že stále naprosto neúměrně (ve srovnání s německou literaturou) převládala beletrie na úkor naučné literatury.

V českých zemích se četlo vždy poměrně dost, kupovat si knihy patřilo ještě na přelomu století k povinností vzdělance a uvědomělého příslušníka národa. Svou roli zde hrál i bezpočet **výpůjčních knihoven** — školních, farních, obecních atd. Snad každý spolek se pokusil o vybudování vlastní knihovny. Přesto knihy, které byly uznány za hodnotné a zařazeny do dějin literatury, pronikly jen k menší části čtenářské veřejnosti. Většina národa uspokojovala svůj zájem o čtení zábavnými přílohami kalendářů,

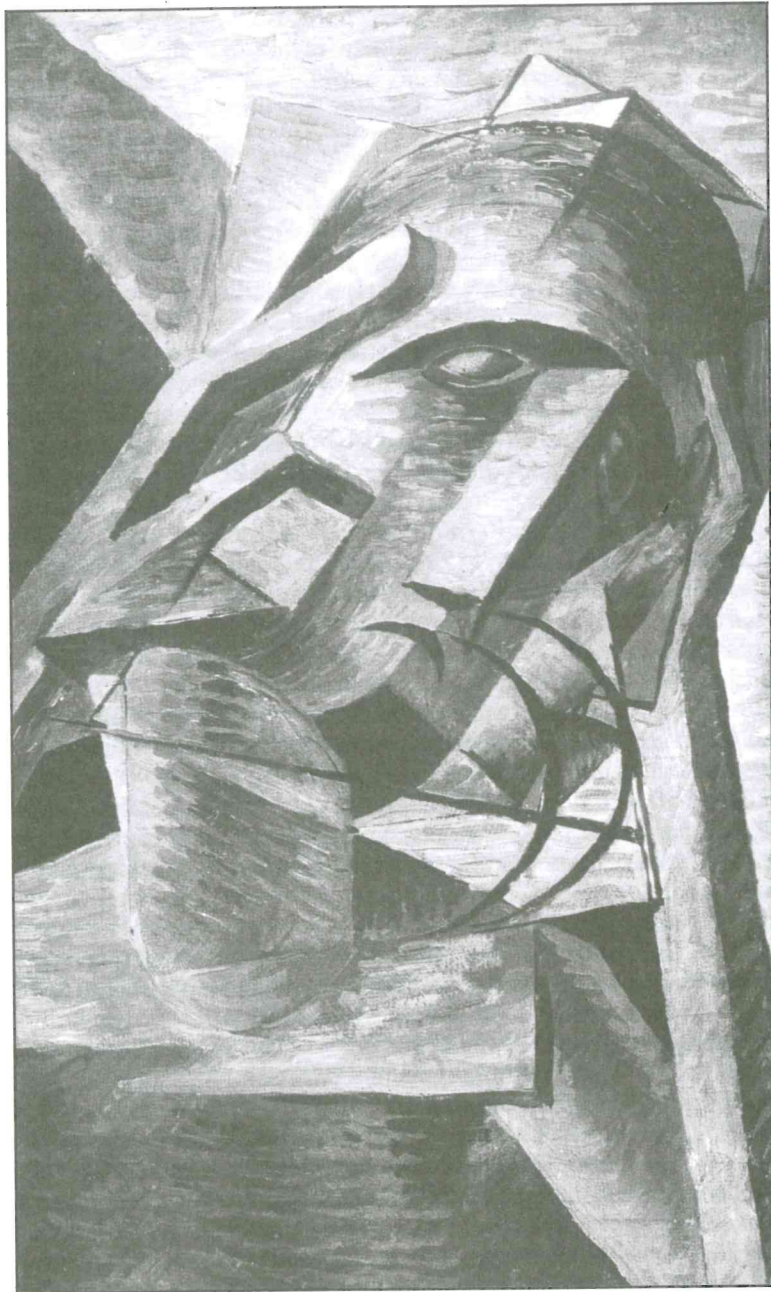
řů, snáři, dobrodružnými, krvavými romány, kupovanými na splátky od podomních obchodníků. K nepochybným bestsellerům patřila zajisté i kuchařka M.D. Rettigové.

V/4 Kulturní činnost spolků, divadlo, výtvarné umění a hudba

Význam kultury zvyšovala okolnost, že značná část obyvatelstva k ní měla aktivní, a ne pouze konzumní vztah. Dokazovala to také řada různých ochotnických divadelních spolků či pěveckých kroužků. Všechny druhy této aktivity podporovala a navíc s tělesnou kulturou spojovala nejdůležitější česká organizace 2. poloviny 19. století a následujících let — **Sokol**. *Sokolovny* se stávaly společenskými středisky obcí — tam se nejen cvičilo, ale také zpívalo, hrálo divadlo, poslěze i promítaly filmy. Sdružování a zábavě sloužily jinak v českých zemích **hostince**, kde se konaly schůze nejrozličnějších spolků i scházely různé stolní společnosti. Do **kaváren** se chodilo většinou číst noviny, které zde byly — včetně zahraničních — vyloženy v širokém výběru.

Nejvýznamnějším kulturním činem 19. století bylo zřejmě otevření **Národního divadla** v roce 1881, resp. znovuootevření po ničivém požáru 1883. Monumentální budova J. Zítka, vyzdobená nejlepšími malíři a sochaři (M. Aleš, F. Ženíšek, J. Tulka, J.V. Myslbek, B. Schnirch) sama lákala návštěvníky, hrdé na heslo *Národ sobě*, nadepsané nad oponou a vyjádřující obětavost celého národa. Divadlo nevzniklo jen z příspěvků nejširších vrstev, jak se často uvádí — bylo vystavěno i za peníze české šlechty a za nemalou subvenci. Když však počáteční zápal pomínil, muselo se vedení divadla snažit, aby si udrželo diváky, a to i za cenu, že slevilo ze svých uměleckých ambicí. Díla lehčího žánru, operety a konverzační komedie, už však upadla do zapomenutí a Národní divadlo je v našem povědomí spojeno zpočátku s B. Smetanou, na přelomu 19. a 20. století s K. Kovařovicem, J. Kvapilem a s plejádou vynikajících herců — H. Kvapilovou, J. Mošnou, E. Vojanem.

Vzestup hospodářské a kulturní úrovně se projevil velmi zřetelně v oblasti stavitelství a architektury, v **kultuře bydlení**. Vodárny, které se v Praze začaly budovat od 80. let, změnily zásadně hygienu obyvatelstva a nové činžovní domy poskytovaly dříve netušený komfort. Postupem času se zlepšovaly i bytové podmínky dělnických rodin. Města rostla, zvětšovala se o předměstí a vyžadovala stále rostoucí počet veřejných staveb — nádraží, divadel, škol, obchodních domů, spořitelen, záložen nebo tržnic. Tyto budovy se nejčastěji stavěly ve stylu **novorenesance**, jehož tvůrci (J. Zítka, J. Hlávka, J. Schulz) přejímali a přetvářeli základní rozvržení renesančních staveb i jejich dekorační detaily. Nová doba, žádající novou architekturu, nezataženou minulostí, zrodila nový elegantní styl — **secesi**, zakrývající nové stavební hmoty (beton, železobeton) půvabnou dekorací, v níž se místo

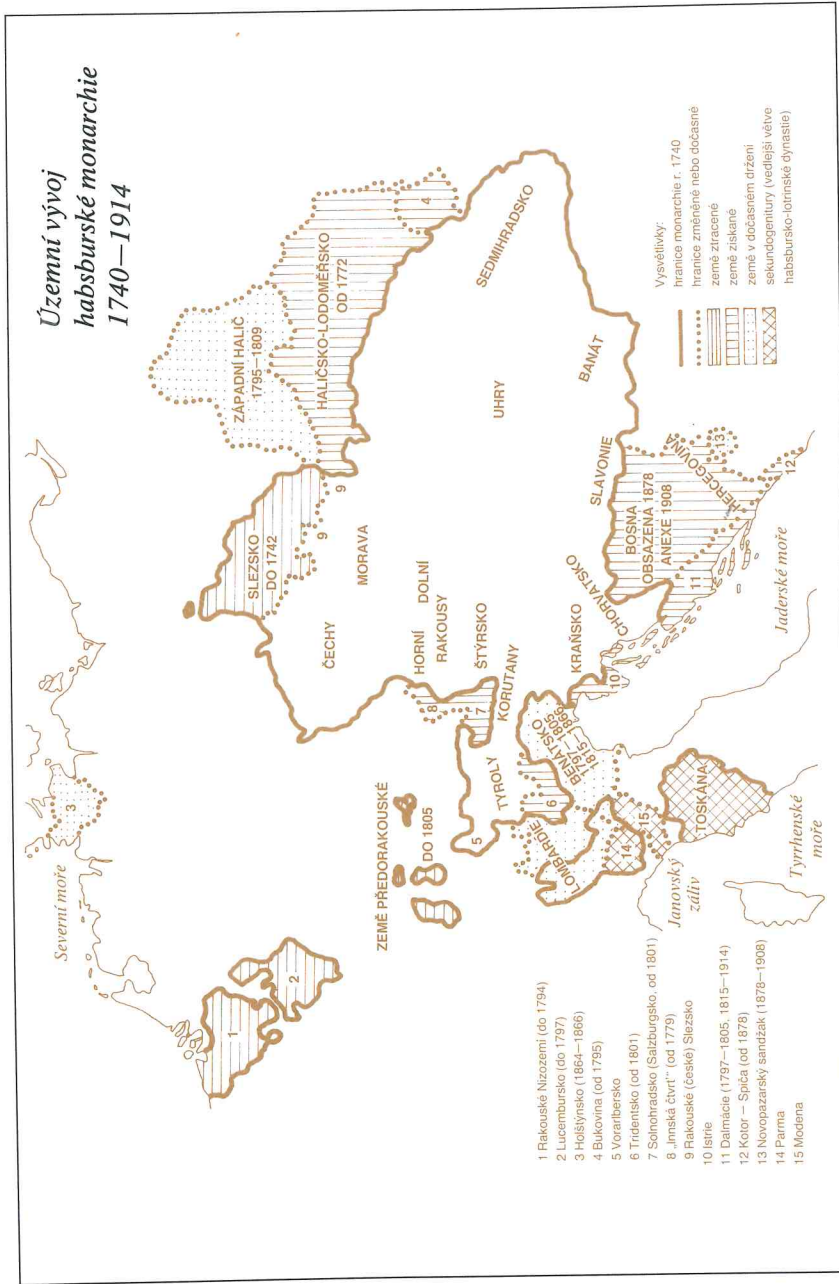
Obraz Bohumila Kubišty „Meditace“ z roku 1915

historizujících prvků objevovaly rostlinné a ornamentální motivy. Secese vznikla především v Mnichově a ve Vídni, ale na jejím rozvíjení mají české země, které ji velice rychle přijaly, také velice významný podíl.

Asi v žádném jiném druhu umění nebyl vývoj v zahraničí sledován s takovým zájmem jako v **malířství a sochařství**. Oči všech tvůrců se upíraly samozřejmě na Paříž a na Francii vůbec, kde hledali inspiraci jak stoupenci klasické malby (S. Pinkas, V. Barvitius, V. Brožík), tak **impresionisté** (A. Slavíček). Největší uznání v této zemi získal nejspíše A. Mucha a vedle něho i F. Kupka a O. Kubín. Jejich tvorba se však rozvinula až po válce. České výtvarné umění výrazně ovlivnila výstava E. Muncha, norského expresionistického malíře, zrovna tak jako dřívější výstava sochaře A. Rodina. Bohatá domácí tradice, kvalitní umělecké školství i zahraniční inspirace, to vše dalo předpoklady pro mimořádně úspěšný rozvoj několika směrů uměleckého snažení — krajinářství (J. Mařák, F. Kaván, A. Chittussi), portrétu a grafiky (M. Švabinský) a těsně před válkou i počátků **kubismu a expresionismu** (E. Filla, B. Kubišta, J. Čapek, V. Špála, R. Kremlička). Důstojným protějškem monumentální malby se staly pomníky, odpovídající zvýšené potřebě reprezentace, kterou národ a jeho vedoucí vrstvy pociťovaly a kterou jistě uspokojila díla J. V. Myslbeka, L. Šalouna a S. Suchardy.

V/5 Kultura a politika

„Dvě zbraně máme, knihu jen a školu,“ napsal Jaroslav Vrchlický. Podobné názory byly rozšířeny v celém národě. Je pochopitelné, proč se objevily. Vlastenecká agitace, která tak posílila pozice národního hnutí, měla většinou podobu psaného slova, a poměry ve školství vytvářely často její obsah. Zvyšování intelektuální a vůbec kulturní úrovně při budování české společnosti hrálo neobyčejně významnou roli i při dotváření její struktury. Česká společnost měla ovšem již ve Vrchlického době i jiné „zbraně“ — cukrovary, strojnické dílny a stavební firmy, obecní samosprávu a politické strany, s jejichž pomocí si získávala zasloužený respekt. Mnoho lidí to však nechtělo vzít na vědomí — „*Literatura jest jediným zrnem, jež padlo v půdu úrodnou: čím jsme a co dnes máme, jest pouze jejím ovocem. Ty české písničky, říkání a povídky či jakkoli to zvatí chcete, byly kdysi dobrým a jediným základem naší české budovy, a ony i dnes — kéž by nás někdo o jiném přesvědčiti uměl — jsou jediným jejím stavivem,*“ čteme v dopise, který Elišce Krásnohorské adresoval studentský spolek pro podporu literatury *Stálci*. Pochopitelné: hospodářský a politický vývoj musel počítat s daným stavem, nemohl se řídit podle ideálních představ literátů a hesel, která nebylo těžké napsat na papír, ale uskutečnit. Na druhé straně — chápání kultury jako zbraně zvyšuje její vážnost ve společnosti, ale zeslabuje umělecká či vědecká kritéria, podle nichž má být hodnocena. Jestliže kultura tedy často nahrazovala politiku, bylo to ke škodě obou.

VI.

PRVNÍ SVĚTOVÁ VÁLKA

VI/1 Válka

Výstřely sarajevského atentátu 28.6.1914 ukončily nejen život rakouského následníka trůnu Františka Ferdinanda d'Este, ale celou epochu. To ale tehdy tušil málokdo. Až na pár měšťanských pacifistů, bulharských a srbských socialistů a ruských bolševiků si od války, k níž dal atentát podnět a které se později dostalo názvu světová a ještě později i označení řadovou číslovkou, drtivá většina obyvatelstva všech mobilizujících zemí slibovala prospěch, ba záchranu ohrožené vlasti, osvobození z nudných, stereotypních závazků a příležitost k hrdinským činům. Mnoho spisovatelů, gymnaziálních profesorů a jiných intelektuálů vítalo tuto válku jako očistnou lázeň, kterou musí každý národ projít, aby se z malosti přizemních, materiálních starostí pozvedl na výši, o níž četli v Titu Liviovi. Svě čtenáře a posluchače by asi přesvědčovali s menší horlivostí, kdyby si dovedli představit, co tato válka bude znamenat a jak dlouho potrvá.

Atentátník Gavrilo Princip udržoval spojení s tajnou srbskou teroristickou organizací *Černá ruka*, jejíž vůdci měli zázemí v srbské armádě. Tato skupina se obávala, že rozšíření vlivu Rakousko-Uherska na Balkáně by oslabilo její vlastní mocenské aspirace. Dlouholetý antagonismus obou států vedl Vídeň k nesmiřitelnosti, kterou Německo jen podporovalo. Odmítla srbskou odpověď, která odpovídala většině požadavků *rakousko-uherské noty*, a vyhlásila válku. Tím byl dán impuls k uplatnění celé soustavy mezinárodních smluv a závazků, který se připravoval již desetiletí. Na jedné straně stanuly **centrální mocnosti**, tedy Německo a Rakousko-Uhersko, podporované později i Tureckem a Bulharskem, na druhé straně vedle Srbska státy **Dohody**, tj. Rusko, Francie a Velká Británie, k nimž se přidala řada dalších států. Centrální mocnosti spoléhaly ještě na podporu Itálie, s níž vytvářely před válkou **Trojspolek**. Řím se však rozhodl vyčkat. Vyhlásil neutralitu a v roce 1915 porušil dávné závazky a připojil se k Dohodě. Ještě významnějšího spojence (a co bylo neméně důležité, ochotného věřitele) nalezla Dohoda v USA, které se v roce 1917 přímo zapojily do válečných operací. V důsledku říjnové bolševické revoluce opustilo v témže roce řady válčících států Rusko.

První světová válka vzešla z celého systému rozporů mezi mocenskými bloky. Šlo o válku dobovačnou, která měla buď zásadně změnit nebo potvrdit dosavadní rozložení sil, udržet či získat kolonie a trhy. Není ovšem sporu, že tyto rozpory nejvíce zostrovala radikální, konfrontační politika Německé říše. A že Německo nehodlá zůstat jen u slov a gest, dokazoval i fakt, že se rozhodlo pro stavbu neobyčejně silné námořní flotily, která by mu dovolovala zasahovat do celosvětové politiky. Poměrně značná část veřejnosti byla přesvědčena, že ohromný kulturní, hospodářský a vůbec civi-

lizační a mocenský vzestup sjednoceného Německa, díky němuž se stalo snad nejrychleji se rozvíjející zemí na světě, musí najít adekvátní odezvu i v oblasti mezinárodní politiky, že Německo musí získat své místo na slunci. Místo „*tichého panství dolaru*“, založeného na vývozu zboží a kapitálu, s nímž se namnoze spokojovaly Spojené státy, však toužilo po nových **koloniích**, po zemích, nad nimiž by mohlo vztyčit svou vlajku, a tak se vyrovnat koloniálním velmocem Francii a Velké Británii.

O výsledku 1. světové války se rozhodovalo na čtyřech válčistiích. Rakousko-uherské vojsko, posílené německými jednotkami, porazilo po počátečních neúspěších Srbsko, na něž zaútočilo i Bulharsko. Nová **jižní fronta** se otevřela po vstupu Itálie do války. Rakousko-uherská armáda byla nasazena společně s Němci i na **východě**. Nedostatky ve výzbroji a vůbec průmyslové vyspělosti nahrazovalo Rusko vysokými početními stavy, a proto byli Němci zatlačeni od hranic a Rakušané vrženi až ke Krakovu. Poměr sil se však rychle změnil a Rusové se museli stáhnout. Přes dílčí ofenzívy se pak fronta víceméně stabilizovala až do roku 1917, kdy se ruská armáda v důsledku obou revolucí rozložila. Nejdůležitější byla **západní fronta**. Zde se s francouzskými jednotkami, posílenými britským expedičním sborem a od roku 1917 i Američany, utkali jen Němci (účast Rakušanů byla symbolická). Protože věděli, jak těžko by se probíjeli pásmem francouzských opevnění na společné hranici, rozhodli se porušit neutralitu Belgie a Lucemburska a Francii napadli obchvatem. Rychlost, neočekávanost i proradnost útoku se jim vyplatila, dobýt Paříže se jim však nepodařilo. Byli zastaveni na řece **Marné** a zatlačeni zpět. Dějištěm dalších válečných operací se stala severovýchodní Francie a Belgie. Do dějin se zapsala francouzská obrana pevnosti u města **Verdun**, společná britsko-francouzská ofenzíva na řece **Sommé** u Cambrai, kde Britové nasadili poprvé tanky, nebo boje u města **Ypres**, v nichž Němci vyzkoušeli jinou strašnou zbraň — otravný plyn. Dlouho nebylo rozhodnuto, ještě v roce 1918 podnikli Němci — když jim vítězství na východní frontě umožnilo přisunout nové síly — poslední pokus prorazit nepřátelské linie. Jejich ofenzíva však ztroskotala a protiúder spojeneckých sil nemohlo nic zadržet.

Oproti původnímu očekávání se tedy vojáci nevrátili „*dříve, než dozrají švestky*“. Značná část se předně nevrátila vůbec a ti, kteří přežili, mohli potvrdit, že o výsledku nerozhodlo několik bitev, ani jejich hrdinství, případně strategický talent jejich nadřízených. První světová válka se odehrála v zákopech a za překážkami z ostatního drátu. To ji výrazně odlišilo od předchozích i následujících střetnutí. Úspěch útočných operací, postup jen o několik desítek metrů byl podmíněn obrovským nasazením palebných prostředků (případně plynu) a vykopen nepředstavitelným množstvím ztracených životů. S příslovečnou duševní nepružností reagovali na tento fakt generálové většinou tím, že rozkázali přisunout ještě více děl i vojáků.

A výsledek byl prakticky stejný. Východisko z patové situace **zákopové války** nabízel v zásadě pouze překvapivý zásah nových zbraní nebo nečekané využití již známých. Ale ani britské tanky ani německé ponorky, potápějící i obchodní lodí, nepřinesly útočící straně nic více než dočasné výhody. Přitom se ale nedá pochybovat o tom, že podobu této války určovala především technika a průmyslová výroba vůbec. Vítězství záleželo nejen na počtu děl, kulometů, letadel či tanků, ale také na hustotě železniční sítě, na zásobování, na telefonu, telegrafu, výrobě oceli nebo konzerv.

Vliv válečných událostí zasáhl v netušené míře i **zázemí**. Potravinový, odesílaný přednostně na frontu, chyběl v týlu, a čím rychleji mizely z pultů prodejen, tím rychleji vzrůstala jejich cena. I ten, kdo nebojoval, poznal frontu, ovšem frontu na chleba nebo jiné životní nezbytnosti. Prostát v ní celou noc nebylo ničím zvláštním, ostatně doma, kde se většinou netopilo, protože uhlí potřebovaly především továrny, také nebylo útulno. Černý trh vzkvétal a peníze těch, kteří žili ve městech (hlavně dělníků, ale i úředníků a inteligence), putovaly do kapes sedláků a překupníků. Muže, kteří narukovali, musely v zaměstnání nahradit ženy. Nebezpečí náhlé smrti nebylo přirozeně v zázemí tak hrozné jako na frontě, ale nakažlivé choroby, jimiž podvyživení, vyčerpaní lidé nedokázali vzdorovat, kosily obyvatelstvo stejně nemilosrdně jako nepřátelské kulky. Čím více se válka protahovala, tím zřejmějším se stávalo, že vedle surovinových a potravinových zdrojů a schopnosti je efektivně využívat rozhodne o jejím výsledku schopnost vlád kontrolovat a ovlivňovat smýšlení vojáků i civilního obyvatelstva, donutit je i nadále snášet útrapy válečného života. Dohoda nezvítězila proto, že vyhrála více bitev, ale proto, že její vojáci vydrželi na frontě déle než jejich protivníci.

VI/2 *Odboj a vznik Československa*

V Čechách zatím vládla neobyčejně sklíčená atmosféra. Mobilizace proběhla jako i v jiných zemích spořádaně, ale o náladách českých vojáků, kteří si zpívali „*červený šátečku, kolem se toč, my jdeme na Rusa, nevíme proč*“, se nedalo pochybovat. Česká společnost nepřijala rakouský stát za svůj ani dříve, těžko to mohla udělat v době, kdy jí nabízel jen perspektivu války. Zdá se ovšem, že k tomuto postoji přispělo také očividně **nepřátelské chování rakouských úřadů**. Ono v zásadě a z nutnosti tolerantní Rakousko se dost změnilo. Parlament byl uzavřen, demokratická práva omezena a na řízení státu získávalo stále větší vliv armádní velení. Česká politika, která ztratila svou parlamentní tribunu, se odmlčela, případně se omezila na poradní schůzky svých představitelů. Za těchto okolností nabývala na významu česká kultura. Jen novináři, herci, spisovatelé se mohli veřejně obracet k národu, dělit se s ním o své obavy a naděje. Tím se dostávali do